

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Bretton-Vuds valyuta sistemi və valyuta məzənnələrinin tənzimlənməsi”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Müəllifin, soyadı, adı və atasının adı

Hacıyev Rəşad Rəhim oğlu

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

“ ____ ” _____ 20__-cu il

“Bretton-Vuds valyuta sistemi və valyuta məzənnələrinin tənzimlənməsi”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq maliyyə və valyuta kredit münasibətləri

Qrup: 874

Magistrant:

Hacıyev Rəşad Rəhim

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d. Məmmədov Aqil Arif

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

Bakı - 2021

Elm andı

Mən, Hacıyev Rəşad Rəhim oğlu and içirəm ki, “Bretton-Vuds valyuta sistemi və valyuta məzənnələrinin tənzimlənməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

BRETTON-VUDS VALYUTA SİSTEMİ VƏ VALYUTA MƏZƏNNƏLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Beynəlxalq səviyyədə pul sisteminin milli pul sistemləri əsasında formalaşan və qlobal iqtisadi hədəfləri əks etdirən və özünəməxsus xüsusiyyətləri olan pul münasibətlərinin təşkili forması olması ilə ifadə olunur. fəaliyyət mexanizmi.

Beynəlxalq pul münasibətləri - dünya iqtisadiyyatında valyutanın işləməsi zamanı inkişaf edən və milli iqtisadiyyatların fəaliyyətinin nəticələrinin qarşılıqlı mübadiləsinə xidmət edən sosial münasibətlər məcmusudur.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiyanın əsas məqsədi Bretton Woods pul sisteminin beynəlxalq valyuta və maliyyə sisteminin formalaşmasında transformasiyasını, BVF və Dünya Bankındakı islahatlarla bağlı Azərbaycan mövqeyinin inkişafını öyrənməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində statistik analiz metodları, qruplaşdırma və müqayisə, elmi absurdluq, məntiqi və elmi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Mövcud elmi ədəbiyyat (Azərbaycan, rus, türk, Ukrayna, ingilis, alman), dövrü nəşrlər, Dövlət Gömrük Komitəsi, Dövlət Statistika Komitəsi və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, digər nazirlik və komitələr, beynəlxalq təşkilatların materialları və hesabatları, mühazirələr, monoqrafiyalar, elmi məqalələr və tədqiqat sənədləri.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Elmi məlumatların toplanmasında son illərdəki məlumatların olmaması tədqiqat üçün məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Problemin aktuallığı, nəzəri və metodoloji problemlər bu dissertasiya tədqiqatının aparılmasını və məqsəd və vəzifələrin qoyulmasını zəruri etdi.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiya yerli və xarici iqtisadçıların iqtisadi nəzəriyyə, ixrac potensialının iqtisadiyyatı, strateji idarəetmə, maliyyə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və tənzimləyici aktları, fərmanları, iqtisadi və maliyyə təhsili materialları üzərində işlərini əhatə etmişdir.

Açar sözlər: pul, valyuta sistemi, milli valyuta

BRETTON WOODS CURRENCY SYSTEM AND EXCHANGE RATE REGULATION

SUMMARY

The actuality of the subject: The relevance of the topic is expressed by the fact that the monetary system at the international level is a form of organization of monetary relations, formed on the basis of national monetary systems and reflects the global economic goals and has a specific mechanism of action.

International monetary relations are a set of social relations that develop during the operation of the currency in the world economy and serve for the mutual exchange of the results of national economies.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation is to study the transformation of the Bretton Woods monetary system in the formation of the international monetary and financial system, the development of a possible Azerbaijani position on reforms in the IMF and the World Bank.

Used research methods: Methods of statistical analysis, grouping and comparison, scientific absurdity, logical and scientific generalization methods were used in the research process.

The information base of the research: Available scientific literature (Azerbaijani, Russian, Turkish, Ukrainian, English, German), periodicals, State Customs Committee, State Statistics Committee and the Ministry of Economic Development, other ministries and committees, materials and reports of international organizations, lectures, monographs, scientific articles and research papers.

Restrictions of research: Lack of information on recent years in the collection of scientific data has created limitations for research.

The novelty and practical results of investigation: The urgency of the problem, theoretical and methodological problems made it necessary to conduct this dissertation research and set goals and objectives.

Scientific-practical significance of results: The dissertation covered the work of local and foreign economists on economic theory, economics of export potential, strategic management, finance, legislative and regulatory acts, decrees, economic and financial education materials of the Republic of Azerbaijan.

***Keywords:** money, currency system, national currency*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
SDV	Sərbəst Dönərli Valyuta
TMK	Transmilli Korperasiyalar
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	9
I FƏSİL. BRETTON VUDZ VALYUTA SİSTEMİ YARANMA TARİXİ VƏ VALYUTA KURSLARININ FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	13
1.1. Dünya pul sistemi, onun mahiyyəti və quruluşu.....	13
1.1.1. Dünya valyuta sisteminin anlayışı və funksiyaları	14
1.1.2. Valyuta və onun növləri	16
1.1.3. Dünya valyuta sisteminin formalaşması	17
1.2. Dünya pul sisteminin inkişaf istiqamətləri.....	20
1.2.1. Dünya pul sisteminin təkamülü.....	20
1.2.2. II Dünya Müharibəsinin təsiri	21
1.3. Dünya pul sisteminin böhranı və Bretton Vudz valyuta sisteminin yaradılması.	23
1.3.1. Bretton Vudz pul sisteminin əsas prinsipləri	25
1.3.2. Bretton Vudz maliyyə konfransı	29
II FƏSİL. BRETTON VUDS VALYUTA SİSTEMİNİN XARİCİ BİRJALARDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ BÖHRANI.....	32
2.1. Qərbi Avropa valyutalarının devalvasiyası.....	32
2.1.1. Avropa Valyuta Sistemi	32
2.1.2. Devalvasiya	40
2.1.3. Qərbi Avropa valyutalarının devalvasiyası.....	42
2.2. Bretton Vuds valyuta sisteminin böhran təzahürü formaları.	44
2.2.1. Böhran faktorları	45
2.2.2. Bretton Vuds sisteminin böhran səbəbləri	46
2.3. Bretton Vuds valyuta sistemindəki böhranın xüsusiyyətləri və sosial-iqtisadi nəticələri.	47
2.3.1. Bretton Vuds sisteminin böhran tarixi	47

2.3.2. Bretton Vuds valyuta sistemindəki böhranın xüsusiyyətləri və sosial-iqtisadi nəticələri	48
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VALYUTA KURSLARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ.	50
3.1. Azərbaycan Respublikasında pul sistemi.....	50
3.1.1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının yaranması	51
3.1.2. Azərbaycanca yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi	59
3.1.3. Azərbaycanın müasir pul sisteminin formalaşması.	62
3.1.4. Dünya maliyyə böhranlarının Azərbaycanın valyuta sisteminə təsiri	65
3.2. Azərbaycan Respublikasında pul sisteminin tənzimlənməsinin perspektivləri və meylləri.....	69
NƏTİCƏ	76
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	79
Cədvəllərin siyahısı	84
Qrafiklərin siyahısı.....	84
Şəkillərin siyahısı.....	84

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Beynəlxalq pul münasibətləri - dünya iqtisadiyyatında valyutanın işləməsi zamanı inkişaf edən və milli iqtisadiyyatların fəaliyyətinin nəticələrinin qarşılıqlı mübadiləsinə xidmət edən sosial münasibətlər məcmusudur. Pul münasibətlərinin müəyyən elementləri antik dünyada - Qədim Yunanıstanda və Qədim Romada - veksəl və mübadilə işi şəklində meydana çıxdı. İnkişaflarındakı növbəti mərhələ, Lyon, Antwerp və Qərbi Avropadakı digər ticarət mərkəzlərində orta əsrlərə aid “faktura yarmarkaları” idi. Feodalizm və kapitalist istehsal üsulunun meydana çıxdığı dövrdə banklar vasitəsi ilə beynəlxalq ödəmələr sistemi inkişaf etməyə başladı.

Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin inkişafı məhsuldar qüvvələrin artması, dünya bazarının yaradılması, dünyada əmək bölgüsünün dərinləşdirilməsi, beynəlxalq iqtisadi sistemin formalaşması ilə əlaqədardır.

Valyuta sistemi milli qanunvericilikdə və ya dövlətlərarası müqavilələrdə təsbit edilmiş valyuta münasibətlərinin təşkili və tənzimlənməsinin bir formasıdır. Milli, dünya, beynəlxalq (regional) pul sistemləri mövcuddur.

Tarixən beynəlxalq hüquq normaları nəzərə alınmaqla milli qanunvericilikdə təsbit edilmiş milli pul sistemləri meydana gəldi. Milli pul sistemi nisbətən müstəqildir və milli sərhədləri aşsa da, ölkənin valyuta sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Xüsusiyyətləri ölkənin inkişaf dərəcəsi və iqtisadiyyatı və xarici iqtisadi əlaqələrinin vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Milli pul sistemi dünya ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır - dövlətlərarası müqavilələrdə təsbit edilmiş beynəlxalq pul münasibətlərinin təşkili formasıdır. Dünya pul sistemi XIX əsrin ortalarında formalaşdı. Dünya valyuta sisteminin işləməsi və sabitliyinin xarakteri, onun prinsiplərinin dünya iqtisadiyyatının quruluşuna, qüvvələrin uyğunlaşmasına və aparıcı ölkələrin maraqlarına uyğunluq dərəcəsindən asılıdır. Bu şərtlər dəyişdikdə, dünya valyuta sisteminin dövrü böhranı yaranır ki, bu da onun çöküşü və yeni pul sisteminin yaradılması ilə başa çatır.

Beləliklə, milli və dünya iqtisadiyyatının inkişafı səbəbiylə 1944-cü ildə Ceneviz pul sistemi Bretton Vuds ilə əvəz olundu. Vəziyyətlərini başa vuran Bretton Vuds pul sistemi zaman keçdikcə səmərəli fəaliyyətini dayandırdı. Nəticədə 1976-cı ildə Yamayka Valyuta Sistemi ilə əvəz olundu.

Mövzunun aktuallığı beynəlxalq səviyyədə valyuta sisteminin pul münasibətlərinin təşkili forması olması, milli pul sistemləri əsasında formalaşması və qlobal dünya iqtisadi hədəflərinin göstərməsi və spesifik fəaliyyət mexanizminə malik olması ilə ifadə olunur.

Beləliklə, dissertasiya işinin mövzusu - “Bretton Vudz valyuta sistemi və valyuta kursları” çox aktualdır. Məqsəd dünya valyuta sisteminin əsas parametrlərini və Azərbaycanda formalaşmasının xüsusiyyətlərini öyrənməkdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Bretton Vuds pul sistemi yerli və xarici alimlərin əsərlərində nəzərə alınan geniş problemlərinə təsir göstərir. Tədqiqat zamanı müəllif И. М. Кутузов, Е. Н. Пузырева, Ф. Р. Миришли, Н. П. Гусаков, И. Н. Белова, М. А. Стренина, Ю. А. Ровенского, Г. А. Бунич və digər müəlliflərin yazılarında olan müddəalara və nəticələrə etibar etdildi.

Bretton Vuds pul sistemi yerli müəlliflər tərəfindən hərtərəfli tədqiq edilmişdir, bunların arasında Z. F. Məmmədov, R. V. Əsgərova, R. A. Bəşirov, N. Novruzov, T. İbrahimov, Ç. N. Qurbanov, E. Əlirzayev, Ş. Muxtarov, E. Süleymanov, S. M. Səbzəliyev, N. H. Əhmədov, Z. E. Tağıyev, N. T. Quliyeva, N. R. Quliyev, M. M. Mahmudov və bir sıra xüsusi hesabatlar, həmçinin bir sıra xarici mütəxəssislərin işləri bu məsələlərə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın əsasını mövzu ilə bağlı yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, yerli və xarici mətbuatda yer almış məlumatlar və digər İnternet saytlarında yer almış məlumatlar təşkil edəcək.

Tədqiqatının məqsədi və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi Bretton Vudz valyuta sisteminin beynəlxalq valyuta və maliyyə sisteminin formalaşmasında, BVF və Dünya Bankının fəaliyyətində islahatlar məsələsində mümkün Azərbaycan mövqeyinin inkişaf etdirilməsində çevrilmə proseslərini hərtərəfli öyrənməkdir.

Dissertasiyanın məqsədinə çatmaq üçün tədqiqat məntiqi və iş quruluşunu müəyyənləşdirən vəzifələr qoyuldu:

- dünya valyuta sisteminin mahiyyətini və quruluşunu araşdırmaq;
- dünya valyuta sisteminin inkişaf mərhələlərini xarakterizə etmək;
- dünya valyuta sisteminin inkişaf istiqamətlərini vurğulamaq;
- dünya valyuta sisteminin təkamülünün müxtəlif mərhələlərində dövlətlərarası tənzimlənmənin rolunu müəyyənləşdirmək;
- toplanmış tarixi material əsasında dünya valyuta sisteminin inkişaf istiqamətinin əvvəlcədən təyin olunduğunu müəyyən etmək;
- yaxın gələcəkdə dünya valyuta sisteminin inkişaf yolunu proqnozlaşdırmaq.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Bretton Vudz valyuta sistemi və dünya valyutasının inkişaf istiqamətləri.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işi bir neçə metodlarla reallaşdırılacaqdır, bunlardan birincisi təhlil metodudur. İkinci metod müqayisəli üsuldur. Bu metod vasitəsilə sonda analiz edilən tədqiqat işləri və ədəbiyyatlar qarşılaşdırılacaqdır. Tədqiqat işində ilkin və sonrakı metodlardan qarşılaşdırılaraq üçüncü bir metoddan istifadə olunacaqdır. Dissertasiyanın yazılması zamanında əhəmiyyətli zamanlarda başqa metodlardan istifadə oluna bilinər, bunları nümunə olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

Başqa bir metod sintez metodudur. Əvvəlki metoddan fərqli olaraq sintez, daha detallı bir araşdırma üçün fərdi elementləri (xassələri, atributları) vahid bütöv hala gətirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədqiqat metodu təhlil metodu ilə olduqca sıx bağlıdır, çünki həmişə fərdi analiz nəticələrini birləşdirən əsas element kimi mövcuddur.

Növbəti metod modelləşdirmədir ki, bu metod ilə reallıqda mövcud olan tədqiqat obyektini süni şəkildə yaradılmış bir modelə köçürülür. Bu vəziyyətlərin daha uğurlu modelləşdirilməsi və reallıqda əldə edilməsi çətin olacaq nəticələr əldə etmək məqsədi ilə edilir.

Başqa bir metod formalaşdırma metodudur. Formalaşdırma metodunun mahiyyəti riyazi sxemlərdən, düsturlardan, simvollarından istifadə simvolik bir modelə köçürməkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən, BVF və Dünya Bankının təsis sənədlərindən, BVF, Dünya Bankı, BMK və digər təşkilatlar tərəfindən yayımlanan illik hesabatlarından və digər dövrü ədəbiyyatlardan istifadə əsasında hazırlanmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Bretton Vudz valyuta sistemi və dünya valyutası üzrə məlumatların məhdudluğu.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan iqtisadi elmində Bretton Vudz sisteminin təkamülü barədə analiz verilir. Azərbaycan elmində ilk dəfə olaraq dünya pul nizamını islah etmək üçün layihələrin və planların təhlili, Bretton Vudz sisteminin yenidən qurulmasının təkamül xarakteri verilmişdir. Dissertasiyanın elmi yeniliyi həm də dünya pul və maliyyə sistemində həqiqi universal ekvivalenti və dəyər ölçüsünü və sistemin layihəsinin irəliləməsini bərpa etmək probleminin müəllifinin nəzəri əsaslandırmasıdır.

Nəticələrin praktik əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dissertasiya işində əldə edilmiş elmi nəticələr, mövzu ilə bağlı tədqiqat işlərində istifadə edilməsi və dünya iqtisadiyyatı, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar və digərləri üzrə təlim kurslarının hazırlanması üçün tövsiyə edilə bilər. Bu iş nəticəsində əldə edilmiş nəticələr gələcəkdə Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlığının müxtəlif aspektlərinə dair siyasət sənədlərini hazırlamaq, beynəlxalq valyuta və maliyyə sistemi və dünya valyuta bazarlarının inkişaf tendensiyləri və proqnozlarını təhlil etmək, Bretton Vudz valyuta sistemi ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini öyrənmək üçün istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. BRETTON VUDZ VALYUTA SİSTEMİ YARANMA TARİXİ VƏ VALYUTA KURSLARININ FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Dünya pul sistemi, onun mahiyyəti və quruluşu

Dünya valyuta sistemi dövlətlər arasındakı müqavilələrdə təsbit edilmiş, beynəlxalq valyuta münasibətlərinin tarixən qurulmuş bir formasıdır. Onun meydana çıxması və sonrakı təkamülü, kapitalın beynəlmilləşmə proseslərinin obyektiv inkişafını əks etdirir, beynəlxalq pul sferasında adekvat şərtlər tələb edir.

Dünya valyuta sistemi, bütün ölkələrin dünya valyuta sistemidir ki, onun daxilində valyuta ehtiyatları formalaşır və istifadə olunur, həmçinin beynəlxalq ödəmə dövriyyəsi həyata keçirilir. Bu sistemin məqsədi beynəlxalq mal və xidmətlər ticarətinin səmərəliliyini təmin etməkdir (Məmmədov Z.F. 2012: s.67).

Dünya pul sisteminə aşağıdakılar daxildir:

- Müəyyən beynəlxalq ödəmə vasitələrinin dəsti;
- Valyuta məzənnələri daxil olmaqla valyuta mübadiləsi rejmi;
- Konvertasiya şərtləri;
- Beynəlxalq dövriyyə valyuta vasitələrinin təmin edilməsi mexanizmi;
- Beynəlxalq hesablaşma formalarının tənzimlənməsi;
- Beynəlxalq valyuta və qızıl bazarlarının rejmi.

Dünya valyuta sisteminin quruluşuna aşağıdakı elementlər daxildir:

- Valyuta və beynəlxalq likvidlik; Valyuta yeni pul növü deyil, milli pul beynəlxalq ticarət və kredit əməliyyatlarında vasitəçilik etdiyi zaman onların fəaliyyətinin xüsusi bir yoludur. Beynəlxalq hesablaşmalarda milli valyutalara əlavə olaraq SDR-nin beynəlxalq valyuta vahidlərindən istifadə olunur. SDR-lər bir ölkənin BVF-dəki xüsusi hesabındakı qeydlər şəklində nağdsız pullardır. Beynəlxalq likvidlik - bir ölkənin qısa müddətli öhdəliklərini məqbul ödəniş vasitələri ilə təmin etmə qabiliyyəti, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- 1) Rəsmi valyuta ehtiyatları;

2) Rəsmi qızıl ehtiyatları;

3) BVF-dəki ehtiyat mövqeyi;

4) SDR-dəki hesablar.

- Məzənnə;

- Valyuta bazarları;

- Beynəlxalq pul və maliyyə təşkilatları (BVF, IBRD, Avropa İnvestisiya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı);

- Dövlətlərarası müqavilələr (SWIFT, CHIPS) (Белотелова Н.П., Белотелова Э.С. 2013: s.155).

1.1.1. Dünya valyuta sisteminin anlayışı və funksiyaları

Beynəlxalq pul sistemi xarici ticarət və digər beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarından irəli gələn borcların və tələblərin ödənilməsi üçün müxtəlif milli valyutaların mübadiləsi sistemidir. Milli iqtisadiyyatların inkişaf xüsusiyyətləri və milli siyasətdəki fərqlər valyuta məzənnələrini və ya valyuta mübadiləsinin reallaşdığı nisbi qiymətləri təsir edir. Lakin, siyasi və iqtisadi səbəblərə görə dövlətlər ümumiyyətlə məzənnə sabitliyini qorumağı özlərinin milli iqtisadi hədəflərindən biri kimi qəbul etdilər, baxmayaraq ki, bunu heç vaxt prioritet etmirdilər. Qızıl standartı dövründə, hər ölkənin idarəedici pul qurumlarından (mərkəzi banklar və ya xəzinələr) çıxardıqları kağız pulları sabit nisbətdə qızıla dəyişdirmələri tələb olunurdu və bunun üçün qızıl ehtiyatlarına sahib olmaları lazım idi. Bununla birlikdə, bu “oyun qaydaları” vətəndaş və ya dövlətlərarası müharibələr kimi vəziyyətlərdə və daha sonra kağız pulların buraxılmasına qoyulan məhdudiyyətlərin tam məşğulluq və ya arzu olunan iqtisadi böyümə kimi dövlət siyasətinin digər hədəflərinə zidd olduğu hallarda tətbiq edilməsini dayandırdı (Əsgərova R.V. 2016: s.105).

Birinci Dünya Müharibəsindən sonra, Qərbin aparıcı ölkələrinin (və onların asılı ölkələri və ərazilərinin) valyuta məzənnələri əvvəllər icazə veriləndən daha çox dəyişkənlik göstərildi. Həmçinin, milli pul siyasətindəki fərqlər, qiymətlər və xərclər, həddindən artıq qiymətləndirilən və az qiymətləndirilən valyutaların alqı-

satqısı nisbətlərində dəyişiklik yaratsa da, bu dəyişikliklər tez-tez təxirə salınırdı. Valyutaları həddindən artıq qiymətləndirilən ölkələrin hökumətləri malların idxalı və kapitalın ixracı üçün məhdudiyyətlər tətbiq etdilər və ya ehtiyatlar səviyyəsində əhəmiyyətli dərəcədə düşməyə və yığılmış böyük xarici borclara icazə verdilər. Belə hallarda, ümumiyyətlə rəsmi valyuta məzənnələrində qaçılmaz bir dəyişiklik (artım və ya azalma) gözləniləri geniş yayılmışdır, nisbətən zəif valyutaların nisbətən daha güclü valyutalara və ya qızıla kütləvi mübadiləsinə səbəb olur. Nəticədə, tələb olunan valyutanın qiyməti (və alıcılıq qabiliyyəti) artdıqca və atılan valyutalar düşdükcə məzənnələrdəki dəyişiklik nisbəti artır. Valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklər ümumiyyətlə devalvasiya şəklində olur, bu da bir valyutadan digərinə yayılma meyli göstərir. Davamlı ödəmə balansı kəsiri yaşayan bir ölkə, valyuta ehtiyatlarının tədricən tükənməsi səbəbindən milli valyutasını dəyərdən salmağa məcbur ola bilər, lakin bir ölkənin valyutasının devalvasiyası əksər hallarda digər ölkələri milli valyutalarının dəyərini itirməyə məcbur edir (Qurbanov Ç.N. 2018: s.241).

Dünya valyuta sisteminin funksiyaları:

- Pul siyasətində beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqi;
- Dünya ticarətinin genişlənməsi;
- Borc vermək;
- Pul məzənnələrinin sabitləşməsi;
- Borclu ölkələrə məsləhət vermək.

1.1.2. Valyuta və onun növləri

Valyuta mənsubiyyət prinsipinə görə müxtəlif növlərə bölünə bilər: milli valyuta, xarici valyuta, beynəlxalq valyuta, ehtiyat valyuta. Başlanğıcda funt sterlinq beynəlxalq hesablaşmalarda dominant rol oynayan ehtiyat valyuta rolunu oynadı. Ehtiyat valyutaya Alman markası, Yapon yenisi, İsveçrə frankı da daxildir. Bununla birlikdə, ABŞ dolları valyuta ehtiyatlarının böyük əksəriyyətini təşkil edir. Ehtiyat valyuta, müvafiq milli valyutanın konvertasiya olunmasını, məzənnəsinin kifayət qədər sabitliyini, bu valyutanın digər ölkələrdə və beynəlxalq birjada istifadəsi üçün əlverişli qanuni rejimidir. Hal-hazırda SDR dünya ticarətinin bəzi sahələrində beynəlxalq valyuta kimi istifadə olunur (Əlirzayev E., Muxtarov Ş., Süleymanov E. 2019: s.88)

Ən əsas anlayışlardan biri konvertasiya olunan valyutadır. Konvertasiya olunan valyutalar digər milli valyutalarla sərbəst dəyişdirilə bilən valyutalardır.

Konvertasiya edilə bilən bir neçə növ var:

Sərbəst konvertasiya olunan valyuta - sərbəst və məhdudiyyətsiz şəkildə digər xarici valyutalara və beynəlxalq ödəmə vasitələrinə, istənilən formada və bütün növ əməliyyatlarda mübadilə olunan pul vahidləridir.

Qismən konvertasiya olunan valyuta, müəyyən sahiblər və həmçinin müəyyən mübadilə əməliyyatları növləri üçün konvertasiya müəyyən dərəcədə məhdud olan ölkələrin milli valyutasıdır. Bu valyuta növü yalnız bəzi xarici valyutalara dəyişdirilir. Bu qrupa ən çox inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan dövlətlərin valyutaları daxildir. Konvertasiya dərəcəsi dövlətlər tərəfindən xüsusi qanunvericilik aktlarında müəyyən edilir.

Konvertasiya olunmayan valyuta, bir ölkənin daxilində fəaliyyət göstərir və başqa xarici valyutalara dəyişdirilə bilməyən milli valyutadır. Valyuta məhdudiyyətlərinin ən vacib səbəbləri valyuta çatışmazlığı, xarici borc təzyiqi və tədiyyə balansının çətin vəziyyətidir (Xasbulatov R.İ. 2015: s.56).

1.1.3. Dünya valyuta sisteminin formalaşması

Dünya pul sistemi dövlətlərarası müqavilələrdə təsbit edilmiş beynəlxalq valyuta münasibətlərinin tarixən qurulmuş bir formasıdır. Onun meydana çıxması və sonrakı təkamülü, kapitalın beynəlmilləşmə proseslərinin obyektiv inkişafını əks etdirir ki, bu da beynəlxalq pul sferasında adekvat şərtlər tələb edir.

Dünya pul sistemi (DPS) dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində ödəmə və hesablaşma dövriyyəsinin həyata keçirildiyi metodlar, alətlər və dövlətlərarası orqanlar məcmusudur. Dünya iqtisadi əlaqələri qurulmuş valyuta münasibətləri sistemi olmadan təsəvvür oluna bilməz, bu zaman dünya pullarının işləməsi ilə əlaqəli iqtisadi münasibətləri nəzərdə tutulur. Valyuta münasibətləri müxtəlif növ iqtisadi əlaqələrə (xarici ticarət, kapital ixracı, kreditlər, elmi mübadilə, turizm və s.) xidmət edir. Milli pul sistemi milli qanunvericiliklə müəyyən edilmiş bir ölkədə pul münasibətlərinin təşkili formasıdır. Pul sisteminin əsas vəzifəsi beynəlxalq ödəmələrə vasitəçilik etməkdir. Beynəlxalq pul sistemi dünya pulu funksiyasını yerinə yetirir.

DPS bir sıra konstruktiv elementləri özündə birləşdirir və bunlar arasında aşağıdakıları adlandırmaq olar: dünya pul məhsulu, beynəlxalq likvidlik, valyuta məzənnələri, valyuta bazarları, beynəlxalq valyuta və maliyyə təşkilatları, dövlətlərarası müqavilələr. İlk beynəlxalq pul əmtəəsi qızıl idi. İlk dünya pul sisteminin yaradılması üçün əsas bu idi. Qızıl standartı 1867-ci ildə, Paris Sazişində qızılın beynəlxalq münasibətlərdə vahid ödəmə vasitəsi olaraq tanındığı zaman ortaya çıxdı. Bu, qızılın sərbəst idxalı və ixracı, kağız pulun qızilla sərbəst dəyişdirilməsi, kağız pulun davamlı qızıl miqdarı və qızıl sikkələrin sərbəst vurulması demək idi. Amma, eyni zamanda xarici valyutanın qızıla sıx bağlanması, xüsusən istehsalın azalması və böhran dövründə manevr etməyə imkan vermədi. Belə bir şəraitdə bəzi ölkələr əskinasları qızıla dəyişdirməkdən imtina etdilər. İyirminci əsrin əvvəllərində qızıl standartının istifadəsində yeni çətinliklər yarandı. İstehsalın genişlənməsi və əmtəə kütləsinin artması dövriyyədəki pul miqdarının artmasını tələb edirdi. Lakin pul vahidi pul miqdarı ilə möhkəm bir şəkildə əlaqələndirildiyindən və qızıl ehtiyatları yavaş-yavaş dəyişdiyindən rəsmi

ehtiyatlarda pul kütləsindəki qızıl payının azalmasına meyl meydana gəldi. Bu dövrdə başlayan dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin güclənməsi, ölkədəki pul təklifinin dəyişdirilməsi üçün qızıl standart şərtləri daxilində mümkün olmayan çevik bir mexanizm tələb edirdi. Kredit pulları getdikcə qızılları sıxışdırmağa başladı. Bu, ikinci dünya valyuta sisteminin yaradılmasına xidmət etdi. Qızıl mübadiləsi standartına əsaslanırdı. 1922-ci ildə Cenova Beynəlxalq İqtisadi Konfransında qəbul edildi. Yeni sistem qızıl paritetlərini qorudu (aparıcı ölkələrin valyutaları qızıla dəyişdirilə bilər), lakin sərbəst dəyişən məzənnələr rejimini bərpa etdi. Pul sistemlərinin tənzimlənməsi aktiv pul siyasəti, beynəlxalq norma və qaydaların inkişafı yolu ilə həyata keçirildi. 22 iyun 1944-cü il tarixdə ABŞ-ın Bretton Vudz şəhərində imzalanan razılaşma ilə rəsmiləşdirilən üçüncü dünya pul sistemi əvvəlkinin yenidən işlənməsi idi. Qızıl və iki ehtiyat sistemə əsaslanan qızıl mübadiləsi standartına - funt sterlinq və ABŞ dollarına əsaslanır və eyni zamanda iki beynəlxalq valyuta təşkilatının yaradılmasını nəzərdə tuturdu: Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (IBRD). 1949-cu ildə kapitalist sənaye istehsalının 54,6%-ni, mal ixracatının 33%-ni, rəsmi qızıl ehtiyatlarının 75%-ni cəmləşdirən ABŞ-ın iqtisadi üstünlüyü və İkinci Dünya Müharibəsi dövründə rəqiblərinin zəifləməsi, dolların hakim mövqeyini təyin etdi (Zeynalov V.Z. 2014: s.127).

Dördüncü və hazırda fəaliyyət göstərən dünya valyuta sistemi, BVF-yə üzv ölkələrin 1976-cı ilin yanvarında və 1978-ci ilin aprelində təsdiqlənmiş razılaşması ilə rəsmiləşdirildi. Yamaykanın Kingston şəhərində, BVF-nin nizamnaməsində ikinci bir dəyişiklik qəbul etdilər (Zeynalov V.Z. 2010: s.212).

Mübadilə rolu, istəklərin ikiqat təsadüfünü atmaq ehtiyacından qaynaqlanır. Bu məsələ barter iqtisadiyyatında səmərəliliyi əngəlləyən əsas sürtünmədir. Pul olmadan görüşən hər hansı iki iqtisadi agent yalnız hər biri digərinin sahib olduğu bir mala dəyər verdikdə ticarət edə bilər. Bu hallar ixtisaslaşmış iqtisadiyyatlarda olduqca nadirdir. Məsələn, taksiyə getmək istəyən bir vəkil bunu yalnız hüquqi yardım tələb edən bir taksi sürücüsü tapdıqdan sonra edə bilər. Pul ikiqat bir təsadüf olmadığı təqdirdə ticarətə imkan verir. Bir agent (alıcı) başqa birinin (satıcı) istehsal

etdiyi bir mal və ya xidmət istədikdə, alıcı mala qarşı olaraq satıcıya sadəcə pul köçürə bilər. Əslində, iqtisadiyyatda əməliyyatları sürtmək üçün mübadilə vasitəsinə ehtiyac likvid aktivlər üçün köpük dəyərinə səbəb ola bilər (Eichengreen B., 2019). Pul kimi heç vaxt dividend ödəməyən likvid aktiv bu səbəbdən müsbət dəyərə (yəni köpük dəyərinə) sahib ola bilər.

Dünyanın aparıcı dövlətlərinin nümayəndələri Dünya Valyuta Sisteminin formalaşması üçün yeni prinsiplər formalaşdırdılar. Dövlətlər, qızılın beynəlxalq ödəmələrdəki kəsiri ödəmək üçün bir vasitə kimi istifadə etməsindən imtina etdilər. Qızıl dünya pulu kimi fəaliyyətini dayandırdı. Bazarda tələb və təklifi əks etdirən qiymətlərlə satılmağa başladı. Yeni sistemin əsas elementləri valyuta münasibətlərini, valyuta konvertasiyasını tənzimləyən dövlətlərarası təşkilatlardır. Hər bir ölkə valyuta məzənnəsini təyin etmək üçün istənilən üsulu seçmək hüququ əldə etdi. Beynəlxalq valyuta əməliyyatlarının həyata keçirildiyi əsas mexanizm kommersiya banklarıdır. Ödəniş vasitəsi kimi aparıcı dünya güclərinin milli valyutaları (kredit pulları) istifadə olunur (Aleksander D., Britton A., Yorissen A. 2010: s.288).

Hal-hazırda kompozisiya və ya fidusiar (emitentə olan güvənə əsaslanan) pul da bu tutumda geniş yayılmışdır. Bunlara beynəlxalq və regional ödəmə vahidi daxildir. Valyuta yeni pul növü deyil, milli pul beynəlxalq ticarət və kredit münasibətlərinə vasitəçilik etdiyi zaman onların fəaliyyətinin xüsusi bir yoludur. Beləliklə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə olunan pullar valyutaya çevrilir. Bütün valyutalar 2 növə bölünür: beynəlxalq ticarət valyutası; beynəlxalq ehtiyat valyuta. Beynəlxalq ticarət valyutası beynəlxalq ticarət əməliyyatlarını (malların ixracı və idxalı, kapital, xidmətlər və s.) qiymətləndirməyə və vasitəçiliyə xidmət edir, özü də alqı-satqı obyektini kimi çıxış edir. Beynəlxalq ehtiyat valyutası ölkələr arasındakı münasibətlərdə dünya pullarının dövriyyəsi olduğu sahə ilə əlaqələndirilir. Bu, zərurət yarandıqda (ödəmə balansı, borc, kredit, yardım və s. kəsiri örtməklə) ölkənin pul sistemini qorumaq üçün istifadə olunan dövlətin sərvət toplama vasitəsi və valyuta ehtiyatıdır (Bordo M.D., Humpage O. and Schwartz A.J. 2015: p.126).

1.2. Dünya pul sisteminin inkişaf istiqamətləri

Dövrümüzün xarakterik xüsusiyyəti, ilk növbədə Qərbi Avropada regional iqtisadi və pul integrasiyasının inkişafıdır. Pul integrasiyası mexanizmi milli iqtisadiyyatların və pul sistemlərinin yaxınlaşması və qarşılıqlı uyğunlaşmasının həyata keçirildiyi bir sıra pul və kredit tənzimləmə metodlarını əhatə edir.

1.2.1. Dünya pul sisteminin təkamülü

Valyuta sisteminin inkişaf etmə qanunauyğunluğu reproduktiv meyarla müəyyən edilərək, milli və dünya iqtisadiyyatının ən vacib inkişaf mərhələlərini göstərir. Bu meyar özünü beynəlxalq valyuta sistemi prinsipləri ilə dünya iqtisadiyyatının strukturundakı dəyişikliklər arasındakı dövrü uyğunsuzluqda, həmçinin onun ən vacib mərkəzləri arasındakı güc nisbətində göstərir (Кутызов И.М., Пузырева Е.Н. 2017: с.98).

Bun görə beynəlxalq valyuta sisteminin böhranı vaxtaşırı baş verir. Bu, valyuta ziddiyyətlərinin partlaması, fəaliyyətinin kəskin şəkildə pozulmasıdır, dünya valyuta mexanizminin təşkilati struktur prinsiplərinin dəyişmiş istehsal şərtləri, dünya ticarəti və dünyadakı qüvvələr tarazlığı ilə uyğunsuzluğunda özünü göstərir. Bu konsepsiya ilk dünya valyuta sisteminin - qızıl monometalizmin böhranı ilə ortaya çıxdı.

Beynəlxalq pul sistemi ölkələr və onların sakinləri arasında ticarət və maliyyə münasibətlərinin aparılmasını asanlaşdıran bir sıra tənzimləmələrdən ibarətdir. Bu tənzimləmələrin səmərəli şəkildə işləməsi və bütün üzv ölkələrin mənafeyinə uyğun olması üçün hökumətlər və onların maliyyə qurumları tərəfindən müşahidə olunan bir sıra qaydalar və konvensiyalar, valyuta məzənnələri, ödəmə rejimləri və ehtiyat aktivləri kimi qarşılıqlı maraq doğuran sahələrdə inkişaf etmişdir. Hal-hazırda 146 üzvü olan Beynəlxalq Valyuta Fondu, beynəlxalq valyuta sisteminin işinə nəzarət etmək, ödəmələr arasındakı balanssızlığın tənzimlənməsini təşviq etmək, əməkdaşlıq və araşdırma forumu olmaq üçün beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən yaradılan hökumətlərarası bir qurumdur (Alban G. 2019).

Dünya valyuta sisteminin dövrü böhranları nisbətən uzun bir tarixi dövrü əhatə edir: qızıl sikkə standartının böhranı təxminən on il (1913-1922), Ceneviz pul sistemi - 8 il (1929-1936), Bretton Vudz - 10 il (1967-1976) davam etdi. Dünya valyuta sisteminin böhranında, onun struktur prinsiplərinin fəaliyyəti pozulur və valyuta ziddiyyətləri kəskin şəkildə kəskinləşir (Жукова, 2014).

1.2.2. II Dünya Müharibəsinin təsiri

II Dünya Müharibəsi dövrlərində həm döyüşən, həm də bitərəf ölkələr tərəfindən valyuta məhdudiyyətləri tətbiq edildi. Dondurulmuş rəsmi məzənnə, müharibə illərində əmtəə qiymətləri yüksəlsə də və inflyasiya nəticəsində pulun alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşsə də, demək olar ki, dəyişməz qaldı. Valyuta məzənnəsi iqtisadi münasibətlərdə aktiv rolunu itirdi. Bu, yalnız valyuta məhdudiyyətləri ilə deyil, həm də xarici ticarətin maliyyələşdirilməsi və maliyyələşdirilməsinin xüsusiyyətləri ilə əlaqəli idi.

Birincisi, I Dünya Müharibəsi nəticəsində yaranan müttəfiqlər borclarının dərsələrini nəzərə alaraq və bundan sonra, ABŞ “Borc icarəsi” şərtlərinə əsasən kredit verməkdən imtina etdi və hərbi təchizatı təmin etdi, yəni kirayə haqqı, təxminən 50 milyard dollar, o cümlədən Böyük Britaniya və İngilis Millətlər Birliyi ölkələrində 30 milyard dollar və SSRİ-də 10 milyard dollar idi. Müharibədən sonra Amerika Birləşmiş Ştatları SSRİ üçün təzminat miqdarını digər ölkələrə nisbətən daha yüksək təyin etdi.

İkincisi, mülki malların idxalı üçün ödəniş mənbəyi uzunmüddətli kredit idi.

Üçüncüsü, borclu ölkənin pul vahidi, adətən, onu qızıl və xarici valyutaya çevirmək hüququ olmayan ödəmə valyutası kimi istifadə olunurdu. Bu yolla Böyük Britaniya bir sıra ölkələrdən, xüsusən də asılı ölkələrdən xammal və qida tədarükünü ödəyirdi. Nəticədə İngiltərənin digər ölkələrə olan borcunu əks etdirən sterlinqlər (xarici banklardakı əmanətlər) problemi yarandı (Никитинская Ю. В., Нечаева Т. В. 2017: с.127).

Dördüncüsü, müharibə şəraitində həmişə olduğu kimi qızılın dünya pulu kimi əhəmiyyəti artdı. Hərbi-strateji və az mallar yalnız bu valyuta metalına alınır. Buna

görə beynəlxalq hesablaşmalar qismən qızılla aparıldı. 1943-cü ildə Lend-Lease tətbiq edilməzdən əvvəl, İngiltərə Birləşmiş Ştatlardan bir sıra malların qızılla çatdırılmasını ödədi və bu da Amerika Xəzinəsinə tökülməsinə səbəb oldu. Amerika Birləşmiş Ştatları, Latin Amerikasından xammal və qida məhsullarının tədarükü üçün qızılla ödədi, bu pul Nyu-York Federal Ehtiyat Bankına yatırıldı və müharibədən sonra bu ölkələr Amerika mallarını almaq üçün istifadə etdilər. SSRİ malların idxalını da qızılla ödəyirdi.

Faşist Almaniyası demək olar ki, bütün qızıl ehtiyatlarını müharibəyə hazırlamaq üçün xərclədi və 1938-ci ilin sentyabrında rəsmi olaraq ABŞ-da 12 min ton, Böyük Britaniyada 3,6 min tona qarşı cəmi 26 ton təşkil etdi. Qızılın valyuta metal rolunu formal olaraq inkar edən Alman faşistləri işğal altındakı ölkələrin mərkəzi banklarında 1300 ton sarı metal ələ keçirdi.

Müharibə illərində Hitler Almaniyası, açıq şəkildə talan etməklə yanaşı, işğal altında olan ölkələri talan etmək üçün pul və maliyyə metodlarından istifadə etdi:

- Bu ölkələrdən Almaniyaya xammal və qida tədarükü üçün rəsmi olaraq ödənilən təminatlı hərbi işğal pullarının sərbəst buraxılması;

- Həddindən artıq qiymətləndirilmiş marka (Fransa frankına qarşı 66%, Belçika frankına qarşı 50%, Hollandiya gilderinə qarşı 42%) Almaniyanın bu ölkələrdə heç bir şey qarşılığında mal almasına icazə verdi;

- Valyuta klirinqi: Almaniya asılı ölkələrə münasibətdə böyük borcunu (müharibənin sonuna qədər 42 milyard marka) formalaşdıran klirinq hesablarına borc miqdarını yazaraq mal idxal etdi.

1.3. Dünya pul sisteminin böhranı və Bretton Vudz valyuta sisteminin yaradılması

Dünya valyuta sisteminin böhranında onun struktur prinsiplərinin işləməsi pozulur və valyuta münaqişələri kəskin şəkildə ağır vəziyyətə gəlir. Valyuta böhranı ilə əlaqəli kəskin epidemiyalar və dramatik hadisələr yayılma təhlükəsi olmadan uzun sürə bilməz. Buna görə valyuta böhranının kəskin formalarını düzəltmək və dünya valyuta sistemini islah etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur.

Dünya valyuta sisteminin təkamülü milli və dünya iqtisadiyyatının inkişafı və ehtiyacları, dünyadakı güc nisbətindəki dəyişikliklər ilə müəyyən edilir.

İkinci Dünya Müharibəsi Cenevrənin pul sistemində dərinləşən böhrana səbəb oldu. Ölkələr Birinci Dünya Müharibəsindən sonra baş verənlər və 1930-cu illərin valyuta böhranı kimi şoklardan qorxduqları üçün Yeni Dünya Valyuta Sistemi layihəsinin inkişafı müharibə illərində (1943 aprel) başladı. 1941-ci ildən bəri işləyən İngilis-Amerikalı mütəxəssislər əvvəlcə qızıl standartına qayıtmaq fikrini rədd etdilər. İqtisadi böyüməni təmin etməyə və iqtisadi böhranların mənfi sosial-iqtisadi nəticələrini məhdudlaşdırmağa qadir olan yeni dünya valyuta sisteminin prinsiplərini inkişaf etdirməyə çalışdılar. ABŞ-ın dünya pul sistemində dolların dominant mövqeyini möhkəmləndirmək istəyi G.D. White (ABŞ Xəzinə Departamenti, Valyuta Araşdırmalarının rəhbəri) planında əks olundu..

J.D.Wayt və J.M. Keynesin (Böyük Britaniya) planları ilə bağlı uzun müzakirələr nəticəsində Amerika layihəsi formal olaraq qalib gəldi, lakin Bretton Woods sisteminin əsasını dövlətlərarası valyuta tənzimləməsinə dair Keynes fikirlərindən də Bretton Vudz sisteminin əsası kimi istifadə edildi.

Ümumi prinsiplər hər iki valyuta layihəsi üçün səciyyəvidir:

- sərbəst ticarət və kapital axını;
- balanslaşdırılmış tədiyyə balansı, sabit valyuta məzənnələri və bütövlükdə dünya valyuta sistemi;
- qızıl və valyuta standartı;
- qarşılıqlı əməkdaşlıq və tədiyyə balansı kəsirinin qarşılanması üçün dünya valyuta sisteminin işini izləyən beynəlxalq bir təşkilat yaradılması.

1944-cü ildə Bretton-Vudsdə (ABŞ) BMT-nin pul və maliyyə konfransında dünya ticarəti, pul, kredit və maliyyə münasibətlərinin təşkili qaydaları quruldu və Üçüncü Dünyanın pul sistemi rəsmiləşdirildi. Konfransda qəbul edilmiş Müqavilənin (BVF Nizamnaməsi) maddələri Bretton Woods pul sisteminin aşağıdakı prinsiplərini müəyyənləşdirir. (Кузнецова Л.Г. 2017: с.142).

I. Qızıl və iki ehtiyat valyuta - ABŞ dolları və funt sterlinqə əsaslanan bir qızıl mübadiləsi standartını tətbiq etdi.

II. Bretton Vudz Sazişində qızıldan dünya valyuta sisteminin əsası kimi istifadə edilməsinin dörd forması nəzərdə tutulmuşdu:

A. valyutaların qızıl paritetlərini qoruyub saxladı və BVF-də təsbit etdi;

B. qızıl beynəlxalq bir ödəmə və ehtiyat vasitəsi olaraq istifadə olunmağa davam etdi;

C. artan pul və iqtisadi potensialına və qızıl ehtiyatlarına güvənən ABŞ, əsas ehtiyat valyutası statusunu möhkəmləndirmək üçün dolları qızılla bərabərləşdirdi;

Bu məqsədlə ABŞ Xəzinədarlığı, valyutasının qızıl məzmununa əsasən (31.1035 qr-a bərabər bir troya unsiyası üçün 35 dollar) əsas götürülərək 1934-cü ildə müəyyən edilmiş rəsmi qiymətlə xarici mərkəzi banklara və dövlət qurumlarına dolları qızılla dəyişdirməyə davam etdi.

Valyutaların qarşılıqlı konvertasiya olunmasının tətbiqi nəzərdə tutulurdu. Valyuta məhdudiyyətləri ləğv ediləcək və BVF-nin razılığı tələb olunurdu.

III. Valyutaların məzənnə nisbəti və onların konvertasiya edilə bilməsi dollarla ifadə olunan sabit valyuta bərabərliyi əsasında həyata keçirilməyə başlandı. 10%-dən yuxarı devalvasiyaya yalnız Fondun icazəsi ilə icazə verildi. Sabit valyuta məzənnələri rejimi quruldu: bazar məzənnəsi dar məhdudiyyətlər daxilində bərabərlikdən kənara çıxa bilər (BVF Nizamnaməsinə əsasən +/- 1% və Avropa Valyuta Müqaviləsinə əsasən +/- 0,75%). Valyuta dalğalanmalarının hədlərinə riayət etmək üçün mərkəzi banklardan dollarla müdaxilə etmələri tələb edildi.

IV. Tarixdə ilk dəfə beynəlxalq valyuta təşkilatları BVF və BYİB yaradıldı. BVF uçucu valyutaları dəstəkləmək üçün tədiyyə balansı kəsirini ödəmək

üçün xarici valyutada kreditlər verir, üzv ölkələr tərəfindən dünya valyuta sistemi prinsiplərinə riayət olunmasına nəzarət edir və ölkələr arasında valyuta əməkdaşlığını təmin edir.

ABŞ-ın təzyiqi altında, Bretton Vudz sistemi daxilində dolların üstünlüyünə əsaslanan dünya pul sistemi olan dollar standartı quruldu. Qızıla çevrilə bilən yeganə valyuta olan dollar, valyuta paritetlərinin əsasını, beynəlxalq hesablaşma vasitəsini, valyuta müdaxiləsini və ehtiyat aktivlərini təşkil etmişdir. Beləliklə, Birləşmiş Ştatlar əzəli rəqibi - Böyük Britaniyanı geri çəkərək inhisar valyuta hegemonluğu qurdu.

1.3.1. Bretton Vudz pul sisteminin əsas prinsipləri

1944-cü ilin iyul ayında Bretton Vudzda (Nyu-Hempşir) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Pul və Maliyyə Məsələləri Konfransı əsnasında, pullar dövlətlər arasında iş birliyinin qurulmasına doğru açıq bir dəyişiklik oldu, müharibələrarası dövrdə bu praktik olaraq yox idi.

1944-cü ilin iyulunda Bretton Vudz Sazişinin müddəalarının hazırlandığı müzakirələr əsasən Amerikalılar və İngilislər arasında aparıldı, lakin müqavilənin son variantında Amerikalıların ifadə etdikləri mülahizələr İngilislərin təkliflərindən daha çox əks olundu. Keynesin pul ittifaqı planı rədd olunsa da, Bretton Vudz Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaradılması barədə danışıqlar apardı.

Bretton Vudz pul sisteminin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- Dünya pul dövriyyəsinə ehtiyat valyutaların - ABŞ dollarının və daha məhdud dərəcədə İngilis funt sterlinqinin daxil olması ilə əlaqədar olaraq puldan istifadənin daha kiçik miqyası ilə beynəlxalq hesablaşmaların qızıla görə son hesablaşma vasitəsi statusunun qorunması;

- Çoxtərəfli hesablaşma sisteminin təməli kimi milli valyutaların sərbəst konvertasiya edilməsi;

- Dollarda və ya qızılada sabit valyuta bərabərliyi;

- Üzv ölkələrin valyutalarının əsas valyuta məzənnəsinə sabitləşdirilmiş məzənnələri;

- Əsas valyuta məzənnəsi qızıla bərabərliyi;
- Mərkəzi banklar xarici valyuta müdaxiləsi yolu ilə milli valyutanın əsas valyutaya qarşı sabit məzənnəsini (+/- 1% səviyyəsində) qoruyulması;
- Valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklər onların yenidən qiymətləndirilməsi və ya devalvasiyası yolu ilə həyata keçirilməsi;
- Sistemin təşkilati əlaqəsi Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankıdır. BVF, dəyişkən valyutaları dəstəkləmək üçün tədiyyə balansı kəsirini ödəmək üçün xarici valyutada kreditlər verir, üzv ölkələrin pul sistemlərinin prinsiplərinə əməl etmələrini izləyir və ölkələr arasında valyuta əməkdaşlığını təmin edir.

Amerika dollarının sabitliyi daha sonra ABŞ-ın mübahisəsiz iqtisadi rəhbərliyi və qızıl ehtiyatlarına inhisarçılığı ilə təmin edildi. Bazar məzənnələri paritetlərdən 1%-dən kənara çıxmağa bilər: dövlətlərarası valyuta tənzimlənməsi Beynəlxalq Valyuta Fondu vasitəsi ilə həyata keçirilməli idi. Bretton Vudz pul sisteminin mahiyyəti valyuta məzənnələrində əhəmiyyətsiz dalğalanmalara tabe olaraq sabit olmaq idi (Bordo M.D., Eichengreen B. 2013).

Bir ölkənin ödəmə balansında “əsas balanssızlıq” olması halında, valyuta pariteti yalnız təşkilatın digər üzvləri ilə məsləhətləşmədən sonra dəyişdirilə bilər (Maddə IV, Bölmə 5). ”Əsas balanssızlıq” anlayışı heç vaxt dəqiq bir şəkildə müəyyən edilməmiş və o vaxtdan bəri BVF-yə üzv dövlətlər arasında bir çox mübahisələrin mövzusu olmuşdur. Müqavilə öhdəliklərindən azad olma hüququ verən şərtlərə dair bənd, qızıl standartı dövründə mövcud olan şərtlərdən fərqli idi, çünki yeni şərtlər altında dövlətlər zamanla orijinal valyuta bərabərliyinə qayıtmağı ümid edə bilməzdilər.

VIII Maddəyə uyğun olaraq, BVF-yə üzv ölkələrin cari əməliyyatlar üçün milli valyutaların sərbəst konvertasiya edilməsini tətbiq edəcəyi və bu məqsədlə XIV maddədə üç illik keçid dövrü nəzərdə tutulduğu güman edilirdi. Milli kapital nəzarətinin qurulması qadağan edilməmişdir (Maddə VI, Bölmə 3), lakin Üzv Dövlətlərə ayrı-seçkilik edən məzənnə tədbirlərindən və çoxsaylı məzənnələrdən çəkinmək tapşırılmışdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvləri olan ölkələr, valyutalarının dollar və ya qızıl ilə məzənnələrini təyin etdilər və dollara görə qızılla əlaqəli idilər (1 qram qızıl üçün 35 dollar). Bu səbəbdən, qızılın dollarla milli qiyməti bütün qiymət hesablamalarının əsasını təşkil etmişdir. Bütün dünya qiymətləri dollarla təyin olunmağa başladı. Beynəlxalq ödəmə vasitələri əsas ehtiyat valyuta kimi qızıldan və ABŞ dollarından (funt sterlinqlə birlikdə) ibarət olmalı idi. Mərkəzi banklar ABŞ Xəzinədarlıq dollarlarını qəti şəkildə sabit bir nisbətdə qızıla dəyişdirə bilər.

Bretton Vudz pul sisteminin ənənəvi olaraq 1944-1971-ci illər arasında mövcud olduğuna inansa da, əslində yalnız 1959-1968-ci illər arasında uğurla fəaliyyət göstərmişdir. 1946-cı ildən 1959-cu ilin yanvarına qədər valyuta məzənnələri sabitləşmə kreditləri, Avropa Qurtarma Proqramı və regional ödənişlər və s. Avropa Ödənişlər Birliyi kimi müqavilələr mövcud idi. Yalnız 1959-cu ildə, Qərbi Avropanın valyutaları sərbəst konvertasiya olunduqda, Bretton Vudz sistemi tam şəkildə işləməyə başladı (<https://az.atomiyme.com/bretton-Vudz-sistemi/>).

Müharibə bitdikdən sonrakı ilk illərdə, dollar bölgəsindən kənar bütün ölkələrin ticarət və ödəmə nəzarətinə müraciət etdiyi bir mühitdə ticarət aparmaq üçün ikitərəfli ticarət və ödəmə müqavilələri bütün dünyada geniş yayılmışdı. Amerika Birləşmiş Ştatları ödənişləri yalnız dollar və ya qızılla qəbul edirdi, dollar zonasının digər ölkələri - ilk növbədə Kanada və Latin Amerikasının şimal hissəsindəki ölkələr də demək olar ki, bütün beynəlxalq əməliyyatlarda Amerika dollarından istifadə edirdi. Nəticədə, ABŞ-ın əhəmiyyətli köməyinə baxmayaraq, dollara çox ehtiyacı olan bütün digər ölkələr, dollar zonası ölkələri ilə ticarət imkanlarına olduqca məhdud idilər.

İngiltərə, sterlinq zonası daxilində ticarət və kapital hərəkətində yüksək dərəcədə sərbəstliyini qoruya bildi, lakin konvertasiya olunmayan funt sterlinqlə ödəniş qəbul etməyi rədd edən ölkələrlə ticarətdə ciddi məhdudiyyətlər tətbiq etmək məcburiyyətində qaldı.

Nəticədə, ABŞ uzun müddətdir rəqibi olan Böyük Britaniyanı geri çəkərək pul hegemonluğu qazandı. Bretton Vudz sistemi çərçivəsində, dolların hökmranlığına əsaslanan beynəlxalq valyuta sisteminin dollar standartı quruldu. Bəzən “Qızıl dollar

standartı”ndan danışıldılar. O dövrdə ABŞ, dünyanın ümumi qızıl ehtiyatlarının yüzdə 70-inə sahib idi. Dollar - qızıla çevrilən valyuta - valyuta paritetlərinin əsasını, beynəlxalq hesablaşma vasitələrini, valyuta müdaxiləsini və ehtiyat aktivlərini təşkil edir. Amerika Birləşmiş Ştatlarının milli pul sistemi eyni zamanda beynəlxalq pul oldu.

Xarici valyuta müdaxilələri pul sistemini dəyişən xarici şəraitə uyğunlaşdırma mexanizmi olaraq qızıl ehtiyatlarının qızıl standartı daxilində tədiyyə balansını tənzimləmək üçün köçürülməsinə bənzəyirdi. Valyuta məzənnələri yalnız tədiyyə balansında əhəmiyyətli qalıqlar olmadıqda dəyişdirilə bilər. Valyuta məzənnələrindəki bu sabit paritet dəyişikliklər həddindən artıq qiymətləndirilmədi və ya dəyərdən düşmədi.

BVF, qısamüddətli və ya orta müddətli ödəmə balansı problemi yaşayan ölkələrə maliyyə dəstəyi vermək və böyük profisiti olan ölkələrə qarşı sanksiya tətbiq etmək hüququ əldə etdi. BVF üzvlərinin Fondan borc almaq hüquqları, habelə verdikləri töhfələrin həcmi və səsvermədə səslərin sayı təyin olunmuş kvotalar əsasında müəyyən edilmişdir. Bütün ölkələr üçün kvota ümumi dünya gəlirlərindəki, dünya ticarətindəki və beynəlxalq ehtiyatlardakı payına əsasən müəyyən edilmişdir. Kvota qızıl və ya ABŞ dolları (25%) və bu ölkənin milli pul vahidi (75%) ilə ödənilməli idi. Ölkələrə öz kvotaları daxilində sərbəst borc verməyə icazə verildi, lakin əlavə borc alma bir sıra sərt şərtlərə tabe idi. İlk BVF fondu 8.8 milyard dollar olaraq təyin olundu və səs çoxluğu ilə qəbul edilmiş bir qərarla hər beş ildən bir arta bilər. Böyük ödəniş profisiti olan ölkələr üçün BVF valyuta kəsiri maddəsini tətbiq etmə hüququna malik idi (Maddə VII). Bu bənd qüvvəyə mindikdən sonra, BVF-yə üzv ölkələrdən, böyük bir ödəmə balansı aktivinə sahib bir ölkəyə münasibətdə idxalatı və digər cari əməliyyatları məhdudlaşdıran mübadilə nəzarəti tətbiq etmələri tələb edildi (McKinnon R.I. 2014).

AÖB-nin uğuru nəticədə ləğvinə səbəb oldu. Əvvəllər nəhəng ödəniş balansı açığından əziyyət çəkən AÖB ölkələri, indi beynəlxalq ödəmələrdə artan profisite sahib oldular. 1958-ci ilin dekabrında milli valyutalarının konvertasiya olunmasını rəsmən bərpa etdilər. Lakin bu, çatışmazlıqları 1931-ci ildə beynəlxalq valyuta

sisteminin dağılmasına səbəb olan eyni qızıl və mübadilə standartına qayıtmaq demək idi.

Dünya ehtiyatlarının artımı yenidən asılı olmağa başladı:

1. Böyük Britaniyada və xüsusilə ABŞ-da ödəmə balansı açığının ölçüsü və sabitliyi barədə

2. Xarici mərkəzi bankların qızıla çevrilə bilən sterlinq və dollar tələblərini toplamaq istəyi, bu tələbləri həddindən artıq miqdarda qızıla çevirməkdən çəkinmək (НИКИТИНСКАЯ Ю.В., Нечаева Т.В. 2017: с.88).

1.3.2. Bretton Vudz maliyyə konfransı

İkinci Dünya Müharibəsinin nəticələrinin əvvəlcədən gözlənilən olduğu 1944-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Pul və Maliyyə Konfransı, ABŞ-ın New Hampshire şəhərindəki kiçik Bretton Vudz qəsəbəsində keçirildi. Əsas vəzifələri beynəlxalq valyuta və maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi və yeni pul sisteminin prinsiplərinin koordinasiyası idi. Konfransda 44 əyalətdən nümayəndə iştirak etmişdir.

Konfransda verilən qərarlar dünyanın aparıcı iqtisadiyyatlarının müharibədən sonrakı inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Konfransın əsas qərarları aşağıdakılardır.

Bretton Vudz pul sistemi qəbul edilmişdir. ABŞ dolları, troya unsiyası başına 35 ABŞ dolları (31.1 qr.) nisbətində qızıla dəyişdirilə bilən əsas dünya valyutası kimi tanınır. İngilis funt sterlinqi ikinci ehtiyat valyuta elan edildi. Bütün digər valyutalar dollara bağlıdır. ABŞ-ın iqtisadiyyatı müharibə dövründə əhəmiyyətli dərəcədə böyüdü və bu ölkə maliyyə və iqtisadi güc və sabitlik prinsipləri əsasında seçildi.

Ölkələrin mərkəzi bankları, zəruri hallarda xarici valyuta müdaxilələrinə müraciət edərək sabit məzənnələri təmin edirlər. Resurs çatışmazlığı ilə dövlətlər kömək üçün Beynəlxalq Valyuta Fonduna müraciət edə bilər. Ölkələr tədiyyə balansında əsas tarazlığın pozulması halında və Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə

məsləhətləşmədən sonra valyutalarını dəyərdən sala və ya yenidən qiymətləndirə bilər.

Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (GATT) imzalanmışdır.

Pul sistemini idarə etmək üçün Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (IBRD və ya Dünya Bankı) yaradılmışdır. BVF, cari əməliyyatlar üçün beynəlxalq hesablaşmalar sistemi yaratmaq, sabit valyuta məzənnələrini qorumaq və üzv ölkələrə tədiyyə balansı açığını ödəmək üçün qısamüddətli və orta müddətli kreditlər vermək üçün hazırlanmışdır. Dünya Bankı, II Dünya Müharibəsindən sonra ölkələri bərpa etmək və inkişaf etməkdə olan ölkələrin yoxsulluğun öhdəsindən gəlməyə və davamlı iqtisadi böyüməyə başlamağa kömək etmək üçün uzunmüddətli kreditlər verməli idi (Ровенского Ю.А., Бунич Г.А. 2017: с.123).

SSRİ konfransda iştirak etsə də, Soyuq Müharibənin başlanğıc fonunda Sovet İttifaqının rəhbərliyi konfransda qəbul edilmiş müqavilələri təsdiqləməmiş və Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondunun işində iştirak etməmişdir. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından əvvəl ölkəyə BVF-nin assosiativ üzvü statusu verildi. Rusiya 1992-ci ilin iyun ayında BVF və BYİB-ə üzv oldu.

Bretton Vudz pul sistemi müharibədən sonrakı yenidənqurma və dünyanın aparıcı ölkələrinin iqtisadiyyatının daha da inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynadı. Bununla yanaşı, Avropa və Asiya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının böyüməsi ilə yanaşı beynəlxalq ticarətin inkişafı ilə lider ölkələr artan bir ödəmə vasitəsi tələb etdilər. Bretton Vudz pul sistemi yalnız ABŞ-ın qızıl ehtiyatları dollarların qızılla mübadiləsinə icazə verdiyi müddətdə uğurla işləyə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qızıl istehsalının həcmi beynəlxalq ticarət həcmindən çox yavaş böyüyürdü.

Bretton Vudz pul sistemi 1971-ci ildə ABŞ Prezidenti Richard Nixonun təşəbbüsü ilə Smithsonian Sazişinin imzalanmasından və xarici hökumətlər üçün ABŞ dollarının qızılla dəyişdirilməsinə son qoyulduqdan sonra mövcud olaraq dayandırıldı . 1972-ci ildə BVF-nin İdarə Heyəti, Bretton Vudz pul sistemindəki zəif tərəfləri aşkar etmək və bunları həll etmək üçün xüsusi bir komitə qurdu.

Komitə üç əsas məsələni müəyyənləşdirdi. Likvidlik problemi - sistem ABŞ-ın qızıl ehtiyatları məhdud olduğundan beynəlxalq ticarət və maliyyə əməliyyatları üçün lazımlı vəsait həcmi təmin edə bilmədi. Paritetlərin tənzimlənməsi problemi - sistemdə tədiyə balansının tənzimlənməsi üçün işləyən və təsirli bir mexanizm yox idi, ölkələrin valyutaların nominal dəyərini dəyişdirmək istəməməsi və ya istəməməsi xarici ödəmələrin balanssızlığını düzəltməyi qeyri-mümkün etdi. Güvən problemi - xarici sahiblərdən və ilk növbədə ölkələrin mərkəzi banklarından yığılmış ABŞ dolları miqdarı ABŞ-dakı qızıl ehtiyatlarının dəyərini xeyli üstələməyə başladıqda, ABŞ-ın artıq dollar dəyərini eyni səviyyədə saxlaya bilməyəcəyi aydın oldu.

Bununla birlikdə, Bretton Vudz pul sistemi Yamayka pul sistemi ilə əvəz olunduğu 1978-ci ilə qədər rəsmi olaraq qüvvədə idi.

II FƏSİL. BRETTON VUDS VALYUTA SİSTEMİNİN XARİCİ BİRJALARDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ BÖHRANI

2.1. Qərbi Avropa valyutalarının devalvasiyası

2.1.1. Avropa Valyuta Sistemi

Öz valyuta mərkəzini formalaşdırmaq və Avropa İqtisadi Birliyi (AİB) ölkələrinin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün Qərbi Avropa iqtisadi integrasiyasının gücləndirilməsi əsasında yaradıldı.

Qərbi Avropa ölkələrinin bu uğuru təkcə integrasiyanın birbaşa iştirakçıları üçün deyil, həm də dünya valyuta sisteminin həm global miqyasda, həm də ayrı-ayrı bölgələrdə daha da inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir (Əlirzayev E., Muxtarov Ş., Süleymanov E. 2019: s.82).

Avropa pul sistemi ümumi Avropa integrasiyasının ayrılmaz hissəsi idi.

Vahid bir Avropa valyutasının - avronun formalaşması (yaradılması) üçün ilkin şərtlər, XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən etibarən Avropa ölkələri tərəfindən yaradılmağa başlanan Avropa pul sistemi kimi xidmət etdi.

Hələ o zaman da Avropa ölkələri, ABŞ dolları və böyük ölçüdə ABŞ-ın maraqları üçün işləyən Bretton Vuds pul sistemindən asılılığını zəiflətmək üçün, öz pul sistemlərini yaratmaq istiqamətində ilk addımları atmağa başladılar.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafının yeni iqtisadi şərtlərində Avropa ölkələrinin vahid bir iqtisadiyyat yaratması lazım idi, çünki ABŞ və CMEA-nın (Qarşılıqlı İqtisadi Birlik) nəhəng bazarına tək müqavimət göstərmək çox çətin idi.

II Dünya Müharibəsindən sonra ölkələrin güclü iqtisadi məkanlara birləşməsi istiqamətində açıq bir tendensiya var idi, çünki bu, ticarət maneələrini aradan qaldıraraq, birləşdirən qaydaları, vahid ödəniş və valyuta sistemləri yaratmaq və kapitalın sərbəst hərəkəti ilə əhəmiyyətli iqtisadi fayda əldə etməyə imkan verdi.

Yəni qloballaşma meyli açıq şəkildə ortaya çıxdı.

Keçən əsrin 60-cı illərinin sonunda dünyada iki cazibə qüvvəsi var idi - ABŞ və müttəfiqləri və SSRİ, sosialist blok ölkələri ilə (Hajiev J. 2014).

ABŞ, qlobal iqtisadi sistemini ABŞ dollarının hegemonluğuna əsaslanaraq yaratmağa başladı və burada ilk rolun əsasən ABŞ-a və Anglo-Sakson ölkələrinə - Böyük Britaniya, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya həvalə olundu.

ABŞ-ın qlobal sistemində Avropa ölkələrinə mahiyyətə üstünlük təşkil edən Anglo-Sakson ölkələrinə xidmət etmək üçün hazırlanmış müvafiq hüquqlar dəsti ilə ikinci dərəcəli bir vəzifə verildi.

Bu rol köhnə Avropa ölkələrinə, ilk növbədə Almaniya, Fransa, Hollandiya, Belçika, Lüksemburq və İtaliyaya tam uyğun gəlmirdi.

Bunlar o dövrdə iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş Avropa ölkələridir.

Buna görə, 60-cı illərin sonunda, ABŞ-ın və ən yaxın müttəfiqlərinin iqtisadi hegemonluğuna uğurla müqavimət göstərmək üçün Avropada vahid bir pul sistemi və ortaq iqtisadi məkan yaradılmasına ehtiyac və şərtlər meydana çıxdı.

İkinci ağırlıq mərkəzi olan SSRİ, Şərqi Avropanın sosialist ölkələrini birləşdirərək 1949-cu ildə yaradılan Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının (CMEA) bazasında da özünün vahid iqtisadi məkanını yaratdı (Əhmədov N.H. 2016: s.49).

Qeyd etmək lazımdır ki, 50-60-cı illərdə SSRİ iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etmiş və bir çox cəhətdən kapitalist Avropa ölkələrinin əksəriyyətini geridə qoymuşdur.

SSRİ-də yaşayış səviyyəsi də çox əhəmiyyətli dərəcədə böyüdü və Avropanın əksər kapitalist ölkələrindən geri qalmadı.

SSRİ-də kütləvi mənzil tikintisi əhəmiyyətli dərəcələrə çatdı, insanlar heç bir borc almadan mülkiyyətində mənzillər aldılar.

Aeroflot geniş bir hava nəqliyyatı şəbəkəsinə sahib idi və təyyarə biletləri əhalinin əksəriyyəti üçün olduqca əlverişli idi.

Sovet sənayesi çox geniş bir istehlak malları istehsal edirdi, ümumiyyətlə 50-60-cı illərdə qida problemi sonrakı kimi kəskin deyildi.

SSRİ-də enerji mənbələri çox ucuz idi və aşağı qiymətlərlə CMEA ölkələrinə tədarük olunurdu.

O dövrdə SSRİ-nin Qərbi Avropanın inkişaf etmiş kapitalist ölkələrindən geri qaldığı yeganə şey adambaşına az sayda nəqliyyat vasitəsi olan əhəlinin motorizasiyası idi.

Təbii ki, o dövrdə Almaniya, Fransa, İtaliya və digər kapitalist ölkələr SSRİ-yə və müttəfiqlərinə zamanla və düzgün siyasətə tabe olaraq Avropanı iqtisadi cəhətdən mənimsəmək üçün hər cür şansı olan ciddi rəqiblər kimi görürdülər.

Bütün bunlar Avropa ölkələrini iqtisadiyyatda integrasiya proseslərinə sövq etdi.

O dövrdə ən inkişaf etmiş iqtisadiyyata sahib olan Almaniya və Fransa integrasiya proseslərinin lokomotivi oldular.

Avropa Valyuta Sisteminin (AVS) yaradılması qərarı 1978-ci ildə Fransa Prezidenti Valerie Jiscard d'Estaing ilə Almaniyanın Kansleri Helmut Schmidt arasındakı görüşdə verildi. Bu sistemin məqsədləri bunlardır (McKinnon R.I. 2014):

- ABŞ və dollardan asılı olmayan bir pul sistemi yaratma ehtiyacı;
- Avropa ölkələri arasında məskunlaşma və kapitalın hərəkətinin sadələşdirilməsi;
- Valyuta məzənnələri “sərbəst üzmək” üçün sərbəst buraxıldığı zaman, Yamayka pul sistemi kontekstində Avropa ölkələrinin valyutalarının sabitləşməsi.

Avropa ölkələrinin danışıqları nəticəsində aşağıdakı praktik həll yolları əldə edildi:

- Avropa ölkələrinin valyuta məzənnələrinin formalaşması üçün vahid mexanizmin yaradılması;
- Xüsusi bir Avropa valyuta vahidi - AVS (Avropa valyuta sistemi) tətbiqi;
- Avropa Valyuta Əməkdaşlıq Fondu, Avropa ölkələrinin tədiyyə balansındakı kəsirləri maliyyələşdirmək və valyuta müdaxilələrini həyata keçirmək üçün yaradılmışdır.

Başlanğıcda bu müqavilələrə Almaniya, Fransa, İtaliya, Lüksemburq, İrlandiya, Hollandiya, Danimarka və Belçika qatıldı.

Daha sonra İspaniya, Böyük Britaniya, Avstriya, Portuqaliya, Finlandiya və Yunanıstan qatıldı (Bordo M.D. and Eichengreen B. 2013).

AVS bütün yeni pul sisteminin özəyinə çevrildi.

Yeni pul vahidi Avropa dövlətlərinin mərkəzi bankları ilə hesablaşmalar üçün eyni zamanda ümumi Avropa fondlarında və maliyyə təşkilatlarında bir hesab vahidi üçün istifadə olunmağa başladı.

AVS dəyəri, müqavilələrə qoşulan bütün ölkələrin valyutalarını daxil edən bir valyuta səbəti əsasında formalaşmışdır.

AVS nağd pulu (buraxılışı) yox idi.

AVS aşağıdakı əməliyyatlarda da istifadə edilmişdir:

- Avropa ölkələrinin paritetini və valyuta məzənnələrini hesablamaq üçün əsas idi;

- Avropa fondlarında, kredit təşkilatlarında və digər pul və maliyyə təşkilatlarında valyuta vahidi idi;

- Valyuta müdaxilələri həyata keçirilərkən Avropa ölkələrinin mərkəzi bankları arasındakı hesablaşmalarda istifadə edilmişdir;

- Dövlətlərarası kredit və kreditlərin həyata keçirilməsində istifadə edilmişdir;

- Özəl Avropa şirkətləri bu istiqrazlarını irəli sürdü;

- Eyni zamanda bank kreditləri və depozitlərinin valyutası idi;

- Avropa mərkəzi bankları üçün ehtiyat valyutadır.

Avropa ölkələrinin valyuta məzənnələrinin formalaşması mexanizmi milli valyutaların sabitliyini qorumağa yönəlmişdi.

Əksər Avropa valyutaları üçün mərkəzi məzənnəsinin $\pm 2.25\%$ -də bir dalğalanma həddi təyin olundu, İtalyan lirası və İspan pesetası üçün dəyişkənliklərinə görə istisna edildi və $\pm 6\%$ hədd təyin edildi.

Avropa ölkələrinin mərkəzi bankları, xarici valyuta müdaxilələri ilə milli valyutalarının nisbətini davamlı olaraq saxlamağa çalışdılar.

Bu əməliyyatlar üçün vəsait çatışmazlığı vəziyyətində, mərkəzi banklar Avropa Valyuta Əməkdaşlıq Fondunun kreditlərinə müraciət etdilər (Bordo M.D., Humpage O. and Schwartz A.J. 2015).

1993-cü ildən bəri valyuta dalğalanma limiti $\pm 15\%$ -ə qədər artırılmışdır.

Ümumiyyətlə, Avropa pul sistemi Avropa ölkələrinin İqtisadi və Valyuta Birliyinin yaradılmasına hazırlaşmaqda əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Avropa ölkələrinin valyuta əməkdaşlığının əvəzolunmaz təcrübəsi qazanılmış, mərkəzi bankları arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmləri işlənmiş, əməliyyatlar və hesablaşmaların həyata keçirilməsi üçün vahid qaydalar hazırlanmışdır.

Avrozona ölkələrinin iqtisadiyyatları ABŞ dollarına və ümumiyyətlə, Anglo-Saksoniya ölkələrinin iqtisadiyyatına olan asılılığını zəiflətdi və daha müstəqil oldu.

1991-ci ildə Maastrichtdə (Hollandiya) dövlət başçılarının bir toplantısında Avropa ölkələri aşağıdakı razılaşmalara gəldilər: təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində ortaq xarici siyasət yürütmək, ortaq daxili siyasət aparmaq üçün Avropa Birliyi yaradılmasına qərar verildi (Бурлачков В.К. 2019: с.33).

Avropa Birliyi haqqında Müqavilə 6 fevral 1992-ci ildə imzalanmış və ona uyğun olaraq 1 Noyabr 1993-cü ildə qüvvəyə minmişdir:

- Müqaviləyə qoşulan bütün Avropa ölkələrinin vətəndaşları üçün vahid Avropa vətəndaşlığı. Avropa Birliyi ölkələri arasında AB vətəndaşlarının sərbəst hərəkəti;
- İqtisadi siyasətin ümumi istiqamətlərini, ortaq iqtisadi məkanın inkişaf etdirmək, iqtisadi norma və qaydaları birləşdirmək məqsədi ilə Avropa ölkələrinin iqtisadi birliyinin yaradılması;
- 1 yanvar 1999-cu ildən bəri ortaq pul vahidi (ilk nağdsız və 2002-ci ildən bəri nağd) buraxan və eyni zamanda vahid pul siyasətini həyata keçirən valyuta birjasının yaradılması.

Əvvəlcə 11 Avropa ölkəsi “avro bölgəsinə” qatıldı - Almaniya, Fransa, Avstriya, Belçika, İspaniya, İtaliya, Portuqaliya, İrlandiya, Lüksemburq, Hollandiya və Finlandiya.

2016-cı ilə qədər daha səkkiz ölkə qoşuldu - Yunanistan, Estoniya, Slovakiya, Sloveniya, Kipr, Malta, Litva və Latviya.

Ancaq Avropa Birliyinə daxil olan bir sıra ölkələr avrodan istifadə etmir, ancaq milli valyutalarını buraxırlar - Böyük Britaniya, Danimarka, Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Rumıniya, Xorvatiya, Çex Respublikası, İsveç.

İndiyə qədər bu ölkələrin bir hissəsində avronun tətbiqi məsələsi təxirə salındı, çünki Avropa Birliyinin əvvəlki formada prinsipcə mövcudluğu sual altındadır.

Vahid Avropa valyutasının tətbiqi yüz milyardlarla dollar qiymətləndirilən birbaşa iqtisadi təsir göstərir.

Avropanın vahid valyutası dünya pul sistemində layiqli yerini tutdu və ABŞ dolları ilə uğurla rəqabət etdi.

Hər şeydən əvvəl, əənəvi olaraq ehtiyatlarında dollar yığan bir sıra ölkələr (Çin, Yaponiya, Rusiya, Cənubi Koreya, Braziliya, Hindistan) valyuta ehtiyatlarını şaxələndirməyə başladılar, yəni onlarda avronun payını artırmaq.

Bundan əlavə, bir vaxtlar ABŞ dollarının üstünlük təşkil etdiyi beynəlxalq hesablaşmaların əhəmiyyətli bir hissəsi avro ilə həyata keçirilməyə başladı.

Bununla birlikdə, müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, AB-nin iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş ölkələrindən biri olan Böyük Britaniya avro zonasına girməyi planlaşdırmır və milli valyutası - funt sterlinqi qoruyub saxlayır və ümumiyyətlə Avropa Birliyindən çıxmaq üçün referendum keçirir (Кузнецова Л.Г. 2017: с.81).

Avronun emitenti, 1 iyun 1998-ci ildə qurulmuş və mərkəzi Almaniyanın Frankfurt am Main şəhərində yerləşən Avropa Mərkəzi Bankıdır (ECB). Aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməyə başladı (McKinnon R.I. 2014):

- “Avro bölgəsi” boyunca vahid pul siyasəti hazırlamaq və həyata keçirmək;
- Nağdsız və 2002-ci ildən bəri nağd avro buraxmaq (vermək);
- “Avro zonası” ölkələrinin qızıl və valyuta ehtiyatlarını idarə etmək;
- “Avro bölgəsində” müxtəlif bank əməliyyatları üzrə endirim faiz dərəcəsinin ölçüsünü müəyyənləşdirmək;
- “Avro bölgəsində” qiymət sabitliyini qorumaq;
- Avro bölgəsində vahid ödəniş dövriyyəsinə təşkil etmək və hesablaşmaların aparılması qaydalarını müəyyənləşdirmək;
- Avropa şurası və avrozona ölkələrinin hökumətləri üçün məsləhət xidmətləri göstərmək;
- Statistik məlumatları toplamaq və dərc etmək.

Əslində, avro bölgəsi ölkələrinin milli bankları əsas səlahiyyətlərini AVS-nə həvalə etmişlər.

Ancaq AVS, avro bölgəsindəki mərkəzi və ticarət banklarının tənzimləmə və nəzarət funksiyalarına sahib deyil.

Onlarla əlaqəli sifarişləri təbiət baxımından məsləhətdir.

AVS-nin kapitalı avro bölgəsi ölkələrinin milli mərkəzi banklarının töhfələri ilə formalaşır.

Avropa Mərkəzi Bankı millətlərarası bir bank qurumudur.

Avropa Birliyinin bank sisteminin və onun birinci səviyyəsinin təməlidir.

Bu sistemin ikinci səviyyəsi “avro bölgəsi” ölkələrinin milli mərkəzi bankları və milli valyutalarını saxlamış ölkələrin mərkəzi bankları - Böyük Britaniya, Danimarka, Çex Respublikası və s. ilə təmsil olunur. Xüsusi bir status - pul-kredit siyasətinin aparılmasına dair qəbul edilmiş qərarları təsir edə bilməzlər (НИКИТИНСКАЯ Н. 2017: s.113).

Bu sistemin üçüncü səviyyəsi Avropa ölkələrinin ticarət banklarıdır.

Avropa Mərkəzi Bankının təsisçiləri nizamnamə kapitalına öz paylarını Avropa Birliyi iqtisadiyyatındakı yerləri ilə nisbətdə töhfə verən “avro bölgəsi” ölkələridir.

Avropa Mərkəzi Bankının Nizamnaməsinə uyğun olaraq əsas məqsədləri bunlardır:

- avronun alıcılıq qabiliyyətini qorumaq və təmin etmək;
- Avropa dövlətlərinin milli bankları tərəfindən ortaq şəkildə Avropa ödəniş sisteminin sabit fəaliyyətinin davam etdirilməsi;
- Avropa Birliyində makroiqtisadi sabitliyin qorunması;
- Avropa Birliyinin bank sisteminin inkişafına və gücləndirilməsinə kömək.

Avropa Birliyi Müqaviləsinə uyğun olaraq, nağd (əskinas və sikkə), habelə nağdsız avro məsələsində qərarlar yalnız AVS tərəfindən verilə bilər.

Eyni zamanda, AVS, banknot istehsalını emissiya icazəsi əsasında birbaşa milli mərkəzi banklara həvalə edir.

Sikkə yalnız Avropa ölkələrinin milli mərkəzi bankları tərəfindən AVS tərəfindən müəyyən edilmiş limit daxilində zərb edilir.

Avropa Birliyinin tərkibinə daxil olmayan, lakin ayrıca “pul sazişləri” bağlamış olan Monako, San Marino və Vatikan, AVS -nin icazəsi əsasında az miqdarda avro da zərb edə bilər.

Avronun əks tərəfi bütün sikkələr üçün həmişə eynidir, lakin hər bir milli mərkəzi bankın üz tərəfini müstəqil etmək hüququ vardır.

AVS və milli mərkəzi banklar tərəfindən verilən bütün avrolar eyni ödəniş gücünə malikdir və bütün Avropa Birliyi daxilində ödəniş üçün qəbul edilir.

İndiyə qədər əksər Aİ ölkələrində vahid valyutanın tətbiq edilməsinin nə dərəcədə əsaslı olduğu və bunun konkret ölkələrin maraqlarına nə qədər cavab verdiyi barədə mübahisələr səngimir.

Ümumiyyətlə, vahid valyutanın üstünlüklərinə aşağıdakılar daxildir (Bordo M.D. 2017).

- sinerji effektinə gətirib çıxaran Avropa birliyi və iqtisadi inteqrasiyanın mühüm maddi komponenti;
- seçim zənginliyi və istehlakçı üçün qiymətlərin nisbi sabitliyi, istehsalçılar arasında rəqabətin artması, əmək məhsuldarlığında artım;
- dolları əhəmiyyətli dərəcədə sıxışdıran və beynəlxalq hesablaşmalar üçün istifadə olunan və üçüncü ölkələrin mərkəzi banklarının ehtiyatlarında yığılmış tam hüquqlu bir dünya valyutasına çevrilən qlobal iqtisadiyyatda avronun olması;
- Avropada vahid maliyyə bazarının yaradılması və nəticədə ABŞ və Çinin maliyyə bazarları ilə rəqabət etmə qabiliyyəti, nəticədə hər cür investisiya növü üçün daha cəlbedici şərtlər;
- “avro bölgəsi” ölkələrinin iqtisadiyyatının sabitliyi və böyüməsi * (bu üstünlük dəfələrlə sorğulandı);
- AB ölkələrinin inteqrasiyasının gücləndirilməsi, Avropada qlobal iqtisadiyyatlardan birinin yaradılması;
- Avropadakı bütün məskunlaşma növləri üçün bir mexanizmin təmin edilməsinə, həmçinin sərhəd keçidlərindəki bürokratik prosedurların ləğv edilməsinə xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə azalması;

* - bu üstünlük 20 ildən sonra dəfələrlə sorğulandı.

Son 20 ildə Aİ iqtisadiyyatının iş təcrübəsi göstərdi ki, vahid bazarlarda və pul sistemində əhəmiyyətli dərəcədə mənfi cəhətlər də var.

Bu üstünlüklər əsasən “gənc Avropa” (Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan, Baltikyanı ölkələr) üzərində əhəmiyyətli dərəcədə üstünlük qazanan “köhnə Avropa”nın (Almaniya, Fransa, Hollandiya, Böyük Britaniya) iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş ölkələri tərəfindən həyata keçirildi. Dövlətlər).

Sonuncunun iqtisadiyyatları, əlbəttə ki, “köhnə Avropa” ölkələrinin daha inkişaf etmiş iqtisadiyyatları ilə rəqabətə tab gətirə bilmədi.

Demək olar ki, bütün mənbələr (insan, maliyyə, təbii və s.) əsasən köhnə Avropa ölkələrinin xeyrinə yenidən bölüşdürüldü. Cənubi Avropa ölkələri (İspaniya, İtaliya, Yunanıstan) ümumiyyətlə Avropa Birliyindəki işlər çərçivəsində ümumiyyətlə inanılmaz daxili və xarici borclar toplamışlar.

2.1.2. Devalvasiya

DEVALUASIYA (Lat. de - azalma mənasını verən bir prefiks və valeo - məndə var, dururam) - birdəfəlik amortizasiya, bir ölkənin valyutasının digər ölkənin pul vahidi ilə nisbətində azalmasıdır. Devalvasiyanın əsas səbəbləri inflyasiya; iqtisadiyyatların artan qarşılıqlı asılılığı şəraitində bir ölkədən digərinə ixracatı; ödəmə balansı kəsiridir. Valyuta məzənnələrinin dəyişdirilməsi mexanizmi dünya praktikasında qəbul edilmiş valyuta münasibətlərinin təşkilindən asılıdır. Bretton Vuds pul sisteminin qüvvədə olduğu 1944-1971-ci illərdə, valyuta bərabərliyi ABŞ dollarına qarşı rəsmi məzənnə şəklində təyin olundu. O illərdəki valyutanın devalvasiyası, dollar qarşısında məzənnəsinin rəsmi olaraq yenidən nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tuturdu ki, bu da bütün digər məzənnə nisbətlərində dəyişikliyə səbəb olurdu. Devalvasiyanın dərhal səbəbi valyutaya tələbin belə azalması idi. Hökumət valyuta müdaxilələri (milli valyutanı almaq və ya xarici valyuta satmaq) yolu ilə milli valyutanın məzənnəsini rəsmi səviyyədə saxlaya bilmədiyi təqdirdə devalvasiya qaçılmaz oldu. Həmçinin, devalvasiya yalnız Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) təsdiqi ilə həyata keçirildi. Dolların qızıla çevrilməsinin ləğvi və 1973-cü ildə üzən məzənnə rejiminin tətbiqi ilə devalvasiya

sırf bazar xarakteri qazandı. Bazarın devalvasiyası bir milli valyutanın bazar qiymətinin bütün digər valyutalara nisbətən enməsi deməkdir. Bildiyiniz kimi, 1980-ci illərin birinci yarısında ABŞ-da faiz dərəcələrinin artması ölkəyə xarici kapital axınına, tədiyə balansında yaxşılaşmaya və dolların bahalaşmasına təsir etdi (Meltzer A.H. 2010). Lakin sonradan ABŞ-a olan maraq səviyyəsinin azalması, Qərbi Avropa ölkələri və Yaponiyanın iqtisadi inkişafının sürətlənməsi nəticəsində dollar məzənnəsi düşdü. Valyuta məzənnəsinin qısa müddətli tənzimlənməsi üçün Qərb hökumətləri xarici valyuta müdaxilələrinə əl atdılar. Uzunmüddətli perspektivdə pul siyasəti istehsalın modernləşdirilməsini və onun struktur yenidən qurulmasını stimullaşdırmaq, ixracı genişləndirmək üçün şərait yaratmaq, inflyasiyanı azaltmaq və tədiyə balansını yaxşılaşdırmaq üçün tədbirləri nəzərdə tutur. Hal-hazırda bir sıra Qərb valyutaları hesablanmış bir xarakterə malik olan rəsmi mərkəzi məzənnə ilə əlaqəli birgə dalğalanmalar sisteminə daxil edilmişdir (Hajiev J. 2014). Bu məzənnə ya başqa bir milli valyutaya (ən çox ABŞ dollarına), ya da sözdə olaraq təyin edilə bilər. valyuta sərbəti və ya kollektiv valyuta vahidi. Bu cür valyutalar üçün devalvasiya mərkəzi məzənnədəki dəyişiklik deməkdir. Eyni zamanda, mərkəzi məzənnə ətrafında məzənnə münasibətlərindəki icazə verilən dalğalanmaların sərhədləri Bretton Vuds sisteminin şərtlərindən daha az sərtidir. Beləliklə, Avropa pul sistemində onlar + 2.25% -dir. Müasir şəraitdə devalvasiya beynəlxalq valyuta iqtisadiyyatındakı disbalansın aradan qaldırılması üçün bir vasitədir.

2.1.3. Qərbi Avropa valyutalarının devalvasiyası

ABŞ-ın iqtisadi üstünlüyü və rəqiblərinin zəifliyi ümumi tələbat olan dolların hakim mövqeyinə səbəb oldu. Dollar qıtlığı həm də dollar hegemonluğunun sütunu rolunu oynadı - xüsusilə ABŞ ilə hesablaşmalarda tədiyyə balansındakı kəsir və valyuta ehtiyatlarının olmaması səbəbindən kəskin dollar qıtlığı. Bu, Qərbi Avropa və Yaponiya ölkələrinin çətin pul və iqtisadi vəziyyətini, ABŞ-dan asılılığını və dollar hegemonluğunu konsentrasiya şəklində əks etdirdi.

Ödəniş balansının kəsiri, rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının tükənməsi və “dollar aclığı” ABŞ, Kanada və İsveçrə xaricində əksər ölkələrdə valyuta məhdudiyyətlərinin artmasına səbəb oldu. Valyuta konvertasiyası məhdud idi. Valyuta nəzarəti orqanlarının icazəsi olmadan valyuta idxalı və ixracı qadağan edilmişdir. Rəsmi məzənnə süni idi. Latın Amerikası və Qərbi Avropadakı bir çox ölkə bir çox valyuta məzənnəsini - məzənnə nisbətlərinin əməliyyat növləri, əmtəə qrupları və bölgələrə görə fərqlənməsi tətbiq etdi.

İqtisadiyyatın qeyri-sabitliyi, tədiyyə balansının böhranı, inflyasiyanın artması ilə əlaqədar olaraq Qərbi Avropa valyutalarının dollar qarşısında məzənnələri azaldı: İtalyan lirası 33 dəfə, Fransız frankı 20 dəfə, Fin nişanı 7 1938-1958-ci illər üçün Avstriya şillingi 5 dəfə, Türk lirəsi 2 dəfə, funt sterlinq 80%. Çox sayda devalvasiyaya səbəb olan bazar və rəsmi məzənnələr arasındakı uyğunsuzluq - “məzənnə təhrifləri” var idi. Devalvasiya - kağız pulların qızılla (gümüş və ya xarici valyuta) nisbətdə rəsmi amortizasiyası və ya pul vahidinin qızıl tərkibindəki azalma və bəzən köhnə əskinasların yenisinə dəyişdirilməsi ilə müşayiət olunur. Bunlar arasında 1949-cu ildə bir sıra xüsusiyyətləri olan kütləvi valyuta devalvasiyası xüsusi bir yer tutur (Ровенского Ю.А., Бунич Г.А. 2017: с.318).

1. Bu ucuzlaşma, 1948-1949-cu illərdə baş verən qlobal iqtisadi böhranın təsiri altında yaranan yerli valyuta böhranının təzahürü idi. Əsasən ABŞ və Kanadaya zərbə vurdu və müharibə nəticəsində Qərbi Avropanın iqtisadiyyatına zərər verdi.

2. 1949-cu il devalvasiyası, müəyyən dərəcədə ABŞ-ın təzyiqi altında həyata keçirildi, bu da dollar məzənnəsindəki artımdan kapital ixracatını təşviq etmək üçün istifadə etdi, Qərbi Avropa ölkələrində mal və müəssisələri ucuz qiymətə satın

aldı. Dolların yenidən qiymətləndirilməsi (devalvasiyaya zidd bir proses) ilə Qərbi Avropa ölkələrinin dollar borcu artdı və bu da ABŞ-dan asılılığını artırdı. Dolların bahalaşması, o dövrdə dünya bazarlarında inhisarda olan ABŞ ixracatına təsir göstərmədi.

3. Milli valyutaların məzənnəsi birbaşa dollara nisbətə ucuzlaşdı, çünki Bretton Vuds razılaşmasına əsasən Amerika valyutasına qarşı sabit məzənnələr quruldu və bəzi valyutalarda qızıl paritetləri olmadı.

4. Devalvasiya valyuta məhdudiyyətləri şəraitində həyata keçirildi.

5. Devalvasiya kütləvi idi; dünya kapitalist ticarətinin 60-70% -ni təşkil edən 37 ölkənin valyutasını əhatə edirdi. Bunlar arasında Böyük Britaniya, Britaniya Birliyi ölkələri, Fransa, İtaliya, Belçika, Hollandiya, İsveç, Qərbi Almaniya, Yaponiya da var. Yalnız ABŞ, 1934-cü il devalvasiyasında qurulan dolların qızıl tərkibini qoruyub saxlamışdır, baxmayaraq ki, daxili alıcılıq qabiliyyəti müharibədən əvvəlki dövrlə müqayisədə iki dəfə aşağı düşmüşdür.

6. Valyuta ucuzlaşması 12% -dən (Belçika frankı) 30,5% -ə qədər dəyişdi (Böyük Britaniyanın, sterlinq zonasının digər ölkələrinin, Hollandiyanın, İsveçin və s.).

Valyutaların ucuzlaşması idxal maliyyətinin artmasına və əlavə qiymət artımına səbəb oldu. 1949-cu il devalvasiyası nəticəsində topdansatış qiymətləri 1950-ci ilin sentyabrında Avstriyada 30%, Böyük Britaniyada və Finlandiyada 19%, Fransada 14% artdı. Devalvasiyaların qaçılmaz nəticəsi yaşayış səviyyəsinin azalması idi (Сымапов Е.В. 2019: с.59).

ABŞ, Bretton Vuds sisteminin prinsiplərini (dolların ehtiyat valyuta statusu, sabit paritetlər və məzənnələr, dolların qızıla çevrilməsi, qızılın göstərilməmiş rəsmi qiyməti) dünyadakı mövqelərini gücləndirmək üçün istifadə etdi. Qərbi Avropa ölkələri və Yaponiya ixracatı təşviq etmək və xarab olan iqtisadiyyatlarını bərpa etmək üçün valyutalarını aşağı qiymətləndirməkdə maraqlı idilər. Nəticə etibarilə, Bretton Vuds sistemi dördü bir əsrdir dünya ticarətini və istehsalını artırmışdır. Ancaq müharibədən sonrakı pul sistemi bütün iştirakçılara bərabər hüquqlar təmin etmədi və ABŞ-ın Qərbi Avropa, Yaponiya və digər BVF üzvlərinin

pul siyasətinə təsir etməsinə icazə verdi. Qeyri-bərabər pul mexanizmi ABŞ-ın dünyadakı mövqeyini digər ölkələr və beynəlxalq əməkdaşlıq hesabına gücləndirməyə kömək etdi.

2.2. Bretton Vuds valyuta sisteminin böhran təzahürü formaları.

Bretton Vuds sisteminin böhranının təzahürləri aşağıdakı formalarda olmuşdur (Meltzer A.H. 2010):

- “Valyuta istiləşməsi” - “isti” pulların hərəkəti, devalvasiya ərəfəsində uçucu valyutaların kütləvi satışı və yenidən qiymətləndirməyə namizəd olan pul vahidlərinin alınması;
- “Qızıl Rush” - uçucu valyutalardan qızıla uçuş və dövri qiymət artımları;
- birjalarda çaxnaşma və məzənnədəki dəyişiklikləri gözləyərək qiymətli kağızların düşməsi;
- beynəlxalq valyuta likvidliyi probleminin kəskinləşməsi;
- Valyutaların kütləvi devalvasiyası və yenidən qiymətləndirilməsi (rəsmi və qeyri-rəsmi);
- rəsmi qızıl və valyuta ehtiyatlarında kəskin dalğalanmalar;
- Xarici kreditlərdən və BVF-dən kreditləri valyutalara dəstək vermək üçün istifadə etmək;
- Bretton Vuds sisteminin struktur prinsiplərinin pozulması.

2.2.1. Böhran faktorları

1960-cı illərin sonlarından Bretton Vuds pul sistemi böhran içində idi. 1944-cü ildə qurulan struktur prinsipləri istehsal şərtlərinə, dünya ticarətinə və dünyadakı dəyişmiş güc balansına uyğun gəlməyi dayandırdı. Bretton Vuds sistemindəki böhranın mahiyyəti IEE-nin beynəlxalq mahiyyəti ilə amortizasiyaya məruz qalan milli valyutaların (əsasən dollar) tətbiqi üçün ziddiyyətdədir (www.ihadnc.ru/az/).

Bretton Vuds pul sisteminin böhranının səbəbləri bir-birindən asılı amillər zənciri kimi təmsil oluna bilər (Marie C.D. 2013):

1. İqtisadiyyatın qeyri-sabitliyi və ziddiyyətləri. 1967-ci ildə valyuta böhranının başlaması iqtisadi artımın yavaşlaması ilə üst-üstə düşdü. 1969-1970-ci, 1974-1975-ci və 1979-1983-cü illərdə global dövrü böhranı Qərb iqtisadiyyatını əhatə etdi.

2. İnflyasiyanın artması dünya qiymətlərinə və firmaların rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərdi, “isti” pulların spekulyativ hərəkətlərini təşviq etdi. Müxtəlif ölkələrdə fərqli inflyasiya dərəcələri məzənnənin dinamikasına təsir göstərdi və pulun alıcılıq qabiliyyətinin azalması “məzənnə təhrifləri” üçün şərait yaratdı.

3. Ödəniş balansının qeyri-sabitliyi. Bəzi ölkələrin (xüsusən Böyük Britaniya, ABŞ) xroniki balans kəsiri və bəzilərinin profisiti (FRG, Yaponiya), müvafiq olaraq aşağı və yuxarı məzənnələrdə kəskin dalğalanmaları gücləndirdi.

4. Bretton Vuds sisteminin prinsipləri ilə beynəlxalq arenasında dəyişən güc balansı arasındakı uyğunsuzluq. Devalvasiyaya uğramış milli pul vahidlərinin - dollar və qismən funt sterlinqin beynəlxalq istifadəsinə əsaslanan pul sistemi dünya iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsinə zidd idi. Bretton Woods sistemi arasındakı bu uyğunsuzluq, ehtiyat valyuta statusundan sui-istifadə edərək tədiyyə balansı kəsirlərindən sui-istifadə edən ABŞ və İngiltərənin iqtisadi mövqelərinin zəifləməsi nəticəsində daha da artırıldı. Nəticədə ehtiyat valyuta sistemlərinin sabitliyi pozuldu.

5. Eurodollar bazarının aktivləşdirilməsi. ABŞ ödəmə balansı açığını milli valyutası ilə örtükcə, dollarların bir hissəsi xarici banklara köçür və Eurodollar bazarının inkişafına kömək edir.

6. Transmilli şirkətlərin (TMŞ) valyuta sahəsindəki qeyri-mütəşəkkil rolu: TMŞ-lər fərqli valyuta sistemlərində iri qısamüddətli aktivlərə sahibdirlər ki, bu da əsas bankların valyuta ehtiyatlarını 2 dəfədən çox artır, milli nəzarəti qaçıır və mənfəət əldə etmək üçün valyuta spekulyasiyasında iştirak edir və ona geniş miqyas verir.

2.2.2. Bretton Vuds sisteminin böhran səbəbləri

1960-cı illərin sonlarından Bretton Vuds pul sistemi böhran içində idi.

Dolları dünya valyuta ehtiyatlarının tərkib hissəsi kimi istifadə etmək fikrinin özü dilemmanın toxumlarını təqdim etdi. 50-60-cı illərdə dünya pulu olaraq qızıl problemi ortaya çıxdı. Problem kəmiyyətdi. Dünya nağd ehtiyatlarının böyüməsi yeni çıxarılan qızılın həcmindən asılıdır və ondan sənaye və ya zərgərlik məqsədləri üçün gizlənmiş bir miqdar xaric olunur. Təəssüf ki, qızıl ehtiyatlarının artımı sürətlə genişlənən beynəlxalq ticarət və maliyyə miqyasından geri qaldı. Deməli, dollar dünya valyuta ehtiyatının getdikcə daha əhəmiyyətli bir rolunu qazandı (Zeynalov V.Z. 2014: s.19).

Ehtiyat valyuta olaraq dollara olan inam, ABŞ-ın tədiyyə balansındakı böyük kəsir səbəbindən tədricən azaldı. Üç-dörd il istisna olmaqla, ABŞ-ın 1950-1960-cı illərdəki tədiyyə balansı əsasən mənfəət idi. Bu kəsir qismən Amerika qızıl ehtiyatının azalması və qismən onları “qızıl qədər” hesab edən xarici sahiblərdəki dollar sayının artması ilə maliyyələşdirildi.

Ancaq əsas valyuta getdikcə artan beynəlxalq əməliyyatlara xidmət göstərmək üçün beynəlxalq pul kütləsində artım təmin edəcək bir miqdarda buraxılmalıdır. Buna görə, emitent ölkənin məhdud qızıl ehtiyatlarının böyüklüyündən asılı olmayaraq buraxılmalıdır (Xasbulatov R.İ. 2015).

Əsas ziddiyyətə əlavə, böhranın digər səbəbləri də var idi:

1. İqtisadiyyatın qeyri-sabitliyi və ziddiyyətləri. 1967-ci ildə valyuta böhranının başlaması iqtisadi artımın yavaşlaması ilə üst-üstə düşdü.

2. İnflyasiyanın artması dünya qiymətlərinə və firmaların rəqabət qabiliyyətinə mənfəət təsir göstərdi, “isti” pulların spekulyativ hərəkətlərini təşviq etdi. Müxtəlif

ölkələrdə fərqli inflyasiya dərəcələri məzənnənin dinamikasına təsir göstərdi və pulun alıcılıq qabiliyyətinin azalması “məzənnə təhriflərinə” şərait yaratdı.

3. Ölkənin tədiyyə balansının qeyri-sabitliyi. Bəzi ölkələrdə (xüsusilə ABŞ və Böyük Britaniyada) xroniki kəsirlər, digərlərində (Almaniya, Yaponiya) valyuta məzənnələrində kəskin dalğalanmalar daha da artmışdır.

Beləliklə, ABŞ-ın ödəmə balansında sabit və böyüyən bir kəsirlə qarşılaşan Prezident R. Nixon, 15 avqust 1971-ci ildə dolların qızıla çevrilməsini dayandırdı. Bu dayandırma ilə 37 illik dollar-qızıl siyasətinin sonu gəldi. 1944-cü ildə qurulan struktur prinsipləri istehsal şərtlərinə, dünya ticarətinə və dünyadakı dəyişmiş güc balansına uyğun gəlməyi dayandırdı (McKinnon R.I. 2014).

2.3. Bretton Vuds valyuta sistemindəki böhranın xüsusiyyətləri və sosial-iqtisadi nəticələri

2.3.1. Bretton Vuds sisteminin böhran tarixi

Valyuta böhranı dalğalar halında inkişaf etmişdir. Bretton Vuds sisteminin böhranının inkişafı şərti olaraq aşağıdakı əsas mərhələlərə bölünə bilər:

1. 18 Noyabr 1967, İngiltərənin pul və iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsi ilə əlaqədar olaraq, qızıl miqdarı və funt sterlinq 14.3% dəyərdən düşdü. İngiltərədən sonra 25 ölkə valyutalarını müxtəlif nisbətlərdə dəyərdən saldı.

2. 17 Mart 1968-ci ildə cüt qızıl bazarı yaradıldı. Xüsusi bazarlarda qızılın dəyəri tələb və təklif ilə sərbəst şəkildə müəyyən edilir. Ölkələrin mərkəzi banklarının rəsmi əməliyyatlarına görə, dollar bir troya unsiyası üçün 35 dollar rəsmi məzənnə ilə qızıla çevrilə bilən olaraq qalır.

3. 15 Avqust 1971-ci ildə ABŞ Prezidenti Richard Nixon, mərkəzi banklar üçün rəsmi məzənnə ilə dolların qızıla çevrilməsinə müvəqqəti bir qadağa elan etdi.

4. 17 dekabr 1971 Dolların qızıl qarşısında devalvasiyası% 7.89. Qızılın rəsmi qiymətində 1 troy unsiyası üçün 35 ilə 38 dollar arasında artım.

5. 13 fevral 1973-cü ildə dollar yenidən 10% devalvasiyaya uğradı və rəsmi qızıl qiyməti 11,1% (troya unsiyası üçün 38 dollardan 42,22 dollara) qaldırıldı. Kütləvi dollar satışı aparıcı valyuta bazarlarının bağlanmasına səbəb oldu

(2-19 Mart). Yeni konsensus - 1973-cü ilin martından üzən məzənnələrə keçid - “məzənnə təhriflərini” düzəltdi və valyuta bazarlarındakı gərginliyi aradan qaldırdı (Vəliyev D.Ə., Əsədov A. 2012: s.49).

2.3.2. Bretton Vuds valyuta sistemindəki böhranın xüsusiyyətləri və sosial-iqtisadi nəticələri

Dünya valyuta sisteminin struktur böhranı bütün ölkələri bürüdü, uzanmış bir xarakter aldı və prinsiplərinin pozulmasına səbəb oldu.

Bretton Vuds böhranının bir sıra xüsusiyyətləri var:

1. Dövri və xüsusi valyuta böhranlarının qarışması. Bretton Vuds pul sistemindəki böhran yalnız dünya iqtisadi böhranları ilə deyil, həm də dövri canlanma və iqtisadi canlanma ilə birləşdirildi.

2. Valyuta böhranının inkişafında TNC-lərin aktiv rolu. TNC-lər sənaye istehsalının 40%-ni, xarici ticarətin 60%-ni, Qərbin inkişaf etmiş texnologiyasının 80%-ni cəmləşdirmişdir. Böyük valyuta aktivləri və avro-valyutanın miqyası, xüsusən də eurodollar, TNC-lərin əməliyyatları Bretton Vuds sisteminin böhranına böyük bir əhatə və dərinlik verdi (Farmer E.A. 2012).

3. ABŞ-ın qeyri-mütəşəkkil rolu. Ödəniş balansını kəsirini ödəmək üçün dolların ehtiyat valyutası kimi imtiyazlı mövqeyindən istifadə edən ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiya ölkələrini dollarla basdı, iqtisadiyyatlarında fasilələr yaratdı, inflyasiya artdı və valyutaların qeyri-sabitliyi dövlətlərarası əlaqələri dərinləşdirdi.

4. Üç güc mərkəzinin meydana çıxması. ABŞ-ın bölünməmiş hökmranlığı dövründə qurulmuş Bretton Vuds sisteminin struktur prinsipləri dünyadakı qüvvələrin yeni uyğunlaşmasına uyğun gəlmirdi. Qərbi Avropa ölkələri, xüsusən AB, Dolların hegemonluğuna qarşı çıxmaq üçün öz pul gücləri mərkəzini yaradırlar və Yaponiya yenini Asiya bölgəsində ehtiyat valyuta kimi istifadə edir.

5. Valyuta böhranının dalğa kimi inkişafı, yuxarıda müzakirə olunan inkişaf mərhələləri ilə sübut edilir.

6. Dünya valyuta sisteminin böhranının struktur mahiyyəti. Bretton Vuds sisteminin çökməsi ilə quruluş prinsipləri ləğv edildi: dollarların qızılıla mübadiləsi

dayandırıldı, qızıl paritetlərinin rəsmi qiyməti ləğv edildi, qızılı dövlətlərarası ödənişlər dayandırıldı, üzən məzənnə rejimi tətbiq edildi, dollar və funt sterlinq ehtiyat valyutalar statusunu rəsmi olaraq itirdi. FRG markası və Yapon yenisi bu rola namizəd göstərilməyə başladı.

7. Dövlətin valyuta tənzimləməsinin təsiri. Bir tərəfdən, valyuta sahəsindəki ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə kömək edir; digər tərəfdən, valyuta böhranının təsirlərini azaltmaq və valyuta islahatı yolu ilə bundan çıxış yolu axtarmaq üçün milli və dövlətlərarası səviyyədə tənzimləmə.

Valyuta böhranı, iqtisadiyyatı pozur, xarici ticarətə mane olur, valyutaların qeyri-sabitliyini artırır, ağır sosial-iqtisadi nəticələr verir. Bu, işsizliyin artması, maaşların dondurulması və yaşayış xərclərinin artması ilə özünü göstərir. Yenidən qiymətləndirmə ixrac sektorlarında məşğulluğun azalması ilə müşayiət olunur və devalvasiya, idxalın qiymətinin artması ölkədəki qiymətlərin artmasına səbəb olur. Valyuta sabitləşdirmə proqramları, nəticədə işçilərin hesabına qənaətə və istehsalın ixrac yönümünə qaynayır.

Bretton Vuds sisteminin mərkəzində hər şeydən əvvəl sabit və qarşılıqlı əlaqəli valyuta məzənnələrinin birgə tənzimlənməsi dayanırdı. Sistemi idarə etmək üçün əvvəlcə 44 ölkədən ibarət Beynəlxalq Valyuta Fondu yaradıldı. Təşkilatın hər bir üzvü valyutasının qızıl tərkibini müəyyənləşdirdi və bu əsasda digər iştirakçı ölkələrin valyutalarında məzənnəni təyin etdi.

Rəsmi olaraq metal bir milli valyutaya çevrilən Amerika dolları, qızılı birlikdə beynəlxalq ehtiyat aləti oldu. Rəsmi qızılın qiyməti bir troy unsiyası üçün 35 dollar idi. İngilis funt sterlinqi “ikinci” ehtiyat valyuta elan edildi (Hajiev J. 2014).

Bretton Vudsda qurulan pul sistemi təxminən 15 ildir təsirli olur. Dollara olan inam itkisi 70-ci illərin əvvəllərində baş verir. 1971-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatları dolların qızılı çevrilmək qabiliyyətindən çıxdığını elan etdi.

1976-cı ilin yanvarında, BVF-nin nizamnaməsinə yenidən baxılmasına dair Kingston Anlaşması (bəzən Yamayka Anlaşması olaraq da adlandırılır), Bretton Vuds sisteminin təməl prinsiplərindən imtina etdi.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VALYUTA KURSLARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasında pul sistemi.

Beynəlxalq Valyuta Fondu, BMT-nin ixtisaslaşmış bir qurumu statusuna sahib olan hökumətlərarası pul və maliyyə təşkilatıdır. BVF 1944-cü ildə Bretton Vuds konfransının qərarı ilə qurulmuşdur. Fond praktik fəaliyyətinə 1 Mart 1947-ci ildə başlamışdır. Baş qərargah Washington (ABŞ) -də yerləşir. BVF-nin üzvləri hazırda 188 ölkədir. İşçilərin ümumi sayı 156 ölkədən təxminən 2500 nəfərdir. BVF-nin İcraçı Direktoru - Christine Lagarde (Fransa vətəndaşı).

Ötən müddət ərzində Azərbaycan bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatla bütün sahələrdə əlaqələrini artan qaydada inkişaf etdirir. Ancaq müstəqilliyin ilk illərində BMT ilə münasibətlərdə problemlər var idi. Ölkəmiz o zamankı bəzi dairələrin təxribatçı hərəkətləri nəticəsində bu beynəlxalq təşkilatla fəal əməkdaşlıq edə bilmədi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə vəziyyət kökündən dəyişdi. O vaxtdan bəri Azərbaycan ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı arasında əməkdaşlıq sisteməlik şəkildə aparılır və Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyinin maraqlarına tam cavab verir. Bu kontekstdə Azərbaycan-BMT münasibətlərinin geosiyasi aspektinin təhlili üzərində bir az daha geniş dayanmağı lazım bilirik.

Bretton Vuds sistemi ilk növbədə maliyyə və iqtisadi sahədə, dünya dövlətləri birləşməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu təşkilatı qurmaq üçün ilk konfrans Bretton Vudsda keçirildi. Üç əsas qurumun - Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF), Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (IBRD) və Tariflər və Ticarət Baş Sazişinin (GAAT) yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Lakin SSRİ Tariflər və Ticarət haqqında Baş Sazişi imzalamaqdan imtina etdi. Ümumiyyətlə, Sovetlər yuxarıda adı çəkilən beynəlxalq təşkilatlarda iştirakdan imtina etdilər. GAAT ilə 1947-ci ilə qədər razılaşdırılmadı. BVF və IBRD BMT qurumları siyahısına daxil edilmişdir. Beləliklə, əvvəlcə dünyanın siyasi və iqtisadi idarəçiliyi məsələsində Qərblə SSRİ

arasında fikir ayrılıqları meydana çıxdı. Moskva beynəlxalq iqtisadi proseslərdə iştirak etmədiyi üçün iqtisadi fəaliyyətdə azadlıq qazandı. Ancaq beynəlxalq iqtisadi proseslərdən təcrid olundu, dünyanın aparıcı hissəsi liderlik edirdi. Bu ziddiyyətin 20-ci əsrin ikinci yarısından başlayaraq dərinləşməyə başladığına inanırıqtərəflərdən birinin parçalanmasına səbəb olur. Bu hadisə ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində baş verdi - sosialist düşərgəsi, əsasən iqtisadi çətinliklər səbəbiylə yarışa dözə bilmədi və çökdü. Bütün bunlar qlobal geosiyasi proseslərə güclü təsir göstərmişdir. Əlbətdə ki, böyük bir gücün süqutu siyasətə təsir göstərməyə bilməzdi. ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi Qərb, qələbəsini böyük bir qələbə kimi qiymətləndirdi və qlobal siyasətin beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tənzimlənməsi məsələsini xüsusilə qəbul etmədi. Məhz bu qarışıq mərhələdə keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində müstəqillik qazanmış keçmiş Sovet respublikaları BMT-yə üzv oldular. Azərbaycan BMT-yə üzv olan 181-ci ölkə oldu.

3.1.1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının yaranması

1860-cı ildə Rusiya İmperiyasının Dövlət Bankı quruldu və bir il sonra onun Bakı şöbəsi yaradıldı. Şöbənin əsas məqsədi dövləti genişləndirmək və kredit sisteminin inkişafını sürətləndirmək idi.

7 Mart 1919-cu ildə Demokratik Cümhuriyyət dövründə hökumətin qərarı ilə Azərbaycanda ilk Dövlət Bankı quruldu. Maliyyə Nazirliyinin kredit şöbəsi tərəfindən hazırlanmış Azərbaycan Dövlət Bankı haqqında Əsasnamə həmin il sentyabrın 16-da Azərbaycan Parlamenti tərəfindən təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Dövlət Bankı 30 sentyabr 1919-cu ildə açılmışdır. 9 noyabr 1919-cu ildə Gəncədə, daha sonra respublikanın bəzi digər bölgələrində Dövlət Bankının filialları açılmışdır.

Azərbaycan Dövlət Bankının əsas məqsədi: pul dövləti prosesinin təmin edilməsi, ticarət, sənaye müəssisələri və fermer təsərrüfatlarının dəstəklənməsi, habelə pul sisteminin möhkəmləndirilməsi idi. Əskinas buraxmaq hüququ Dövlət Bankına məxsus idi. Demokratik Cümhuriyyət dövründə 2 milyard 345 milyon rubl dəyərində əskinas buraxıldı. Milli valyutanın dövləti üçün Bakı İstiqrazlarının

digər valyutalara nisbətən məzənnəsi müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Dövlət Bankı “Banklar Bankı” idi və kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edirdi. Bu dövrdə Azərbaycanın pul sistemi fəal inkişaf edirdi. Bolşevik Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın fəthi nəticəsində (28.04.1920), ölkənin pul sistemi məhv edildi. Maliyyə Xalq Komissarlığının əmrinə əsasən (05/31/1920) Azərbaycan Dövlət Bankının adı dəyişdirilərək Azərbaycan Xalq Bankı adlandırıldı. İnqilab Komitəsi bütün bankları və digər kredit təşkilatlarını milliləşdirdi və bunları Xalq Bankına (09.06.1920) daxil etdi. Bank işi dövlət idarəsinə verildi. 1923-cü ildə SSRİ Dövlət Bankının nəzdində Bakı şöbəsi quruldu və Azərbaycan bank sisteminin fəaliyyəti mərkəzin nəzarəti altına keçdi. SSRİ Dövlət Bankının Azərbaycan nümayəndəliyi 1991-ci ilin sonunadək fəaliyyət göstərmişdir (Əhmədov N.H., 2016).

“Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Müstəqilliyinin Əsasları haqqında” Konstitusiya Qanununun (25.05.1991) 14-cü maddəsinin “Bank sistemi və pul dövriyyəsi” bölməsi müstəqil bank sisteminin, Milli Bankın statusunu və səlahiyyətlərini həm də milli valyutanın dövriyyəsi üçün hüquqi əsasların yaradılması. Milli Bank pul dövriyyəsi, hesablaşmalar, kredit və valyuta münasibətləri sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək və bank sistemini tənzimləmək üçün müstəsna səlahiyyətlərə malik bir emitent orqan kimi təsdiq edilmişdir. “Cümhuriyyətin iqtisadi və ictimai-siyasi həyatını sabitləşdirmək üçün əlavə tədbirlər haqqında” Qanun (8 oktyabr 1991) əsasında, büdcə və maliyyə sisteminin mərkəzi hökumətinin tənzimlənməsi, yaradılması və ləğvi təmin edildi. fərmanlar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. Beləliklə, müstəqilliyin bərpasından sonra (18 oktyabr 1991-ci il) müstəqil bank sistemi və Milli Bankın fəaliyyət göstərməsi üçün hüquqi zəmin yarandı.

Azərbaycan Respublikası Milli Bankı, “Azərbaycan Respublikası Milli Bankının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanına əsasən keçmiş Promstroybank bazasında yaradıldı. Sonra Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında Qanun qəbul edildi (07.08.1992). 1 dekabr 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi “Azərbaycan Respublikası Milli Bankının Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında” qərarı qəbul etdi.

Milli Bank, əskinasların buraxılması və geri alınması və dövlət ehtiyat sistemi kimi fəaliyyət göstərmək üçün müstəsna səlahiyyətə malik olan mərkəzi dövlət orqanı olaraq təyin edildi. Ona bank sistemini tənzimləmək və nəzarət etmək səlahiyyəti verildi. Milli Bankın banknot buraxmaq və çıxarmaq müstəsna hüququ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsində müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbulundan (12.11.1995) sonra iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi bank sektorunda da genişmiqyaslı islahatlar başladı. “Azərbaycan Respublikası Milli Bankı haqqında” Qanunun (10 iyun 1996) və “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” (14 iyun 1996) yeni versiyaları qəbul edildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin (26.12.2002) fərmanı ilə aparılan islahatların dərinləşdirilməsi və qanunvericilik və tənzimləmə bazasının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə bank sisteminin inkişafı üçün bank fəaliyyətinə dair yeni qanunların hazırlanması nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında Qanun və Banklar haqqında Qanun 2004-cü ildə yenidən işlənib qəbul edilmişdir (Əsgərova R.V. 2016).

“Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Qanun (10.12.2004) daha dəqiq olaraq hüquqi statusu, məqsəd və funksiyaları, Milli Bankın digər dövlət qurumları arasındakı rolunu və yerini müəyyənləşdirir, eyni zamanda hesabatlılığın və şəffaflığın artırılması mexanizmlərini təmin edir. Qanun beynəlxalq ən yaxşı təcrübəyə uyğun olaraq hazırlanmış və Milli Bankın daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan vermişdir. Bu Qanunda əks olunan Milli Bankın əsas funksiyalarına pul və məzənnə siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi, ödəmə sisteminin tənzimlənməsi və inkişafı, bank nəzarəti, ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarının saxlanılması və idarə edilməsi daxildir.

Bank nəzarəti prinsipləri, formaları və metodlarının yeni bank qanunvericiliyi ilə birləşməsi, Milli Bankın bu funksiyaları beynəlxalq standartlara, o cümlədən bank sisteminin etibarlılığını və qorunmasını artırmaq üçün Bazel prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirməsinin əsasını qoydu. Bankçılıq qanunvericiliyi Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq idarəedicilərin əxlaqi keyfiyyətləri, o cümlədən “məqbul və

layiqli keyfiyyətləri” və “vətəndaş vicdanı” olan göstəricilərin mövcudluğunu tələb edir. Bu, bank sektorunda iş üçün daha uyğun namizədlərin seçilməsinə səbəb oldu. Konstitusiyaya dəyişikliklərlə bağlı 2009-cu il referendumu zamanı Milli Bankın adı dəyişdirilərək Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı adlandırıldı.

Mərkəzi bank bir dövlət qurumudur. Konstitusiya və qanunlarla müəyyən edilmiş funksiyaları və vəzifələri yerinə yetirməkdə müstəqildir və fəaliyyətinə müdaxilə etməməlidir. Cümhuriyyət Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin (“Valyuta”) II hissəsinə uyğun olaraq, Mərkəzi Bankın əsginas çıxarmaq və geri götürmək hüququ vardır və bu, dövlətin müstəsna mülkiyyətidir. Konstitusiyaya görə, Mərkəzi Bank heç bir dövlət orqanına (qanunvericilik, icra, məhkəmə) aid deyil. Konstitusiyanın “Dövlətin əsasları” adlı ikinci fəslində Mərkəzi Banka dair maddə bankın xüsusi statusa malik bir dövlət orqanı olduğunu bildirir.

Yenilənmiş “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Qanun, Mərkəzi Bankın digər dövlət qurumları ilə münasibətlərinə dair müddəaları özündə cəmləşdirir və dövlət bankı və maliyyə agentı kimi hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir. İqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri ilə yanaşı maliyyə, qiymət, tarif siyasəti, daxili və xarici borcun həcmi və onun idarə olunmasının müzakirəsində iştirak etmək hüququ müəyyən edilmişdir. Bu hüquq normaları iqtisadi siyasət aparan qurumlar arasında əlaqələrin əlaqələndirilməsini təmin edir. Mərkəzi Bankın fəaliyyətinə dair hesabatı müvafiq dövlət orqanlarına təqdim etməsi, həmçinin siyasət və nəticələri barədə ictimaiyyəti məlumatlandırması üçün tələblər Bankın fəaliyyətinin şəffaflığını təmin edir. Mərkəzi Bankın təşkilati quruluşu, idarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri, daxili nəzarət formaları və qanunla müəyyən edilmiş əsas prinsiplər Mərkəzi Bankın şəffaf fəaliyyətinə kömək edir. Mərkəzi Bank öz fəaliyyəti barədə hesabatları yalnız Respublika Prezidentinə təqdim edir. Mərkəzi Bankın öz balans, nizamnamə kapitalı və digər əmlakı vardır. Qanunvericiliyə uyğun olaraq Mərkəzi Bankın balansındakı əmlaka sahiblik, istifadə və sərəncam vermə hüquqları vardır. Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Mərkəzi Bankın icazəsi olmadan kapitalın və digər əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə yol

verilmir. Mərkəzi Bankın nizamnamə kapitalı 10 milyon manatdır. Mərkəzi Bank iflas elan edilə bilməz.

Mərkəzi Bankın idarəetmə funksiyası İdarə Heyəti və İdarə Heyətinin sədri tərəfindən həyata keçirilir. Mərkəzi Banka İdarə Heyətinin Sədri rəhbərlik edir və təşkil edir. Konstitusiyaya görə Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin üzvləri Respublika Prezidentinin təklifi ilə Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilir. Respublika Prezidenti Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədrini Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti üzvləri və kənar auditorlar arasından təyin edir.

Azərbaycan Respublikası Milli Bankı haqqında Qanunun 5-ci maddəsinə uyğun olaraq, Mərkəzi Bank aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- 1) pul və valyuta münasibətləri sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi;
- 2) nağd pulun buraxılması, buraxılması və dövriyyəsinin təşkili;
- 3) manatın xarici valyutalara münasibətdə rəsmi məzənnəsini mütəmadi olaraq müəyyənləşdirir və elan edir;
- 4) qanunvericiliyə əsaslanaraq valyuta tənzimləməsinə və nəzarətini həyata keçirmək;
- 5) sərəncamında olan qızıl-valyuta ehtiyatlarını beynəlxalq səviyyədə saxlayır və idarə edir;
- 6) qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tədiyyə balansını tərtib edir və dövlətin proqnoz ödəniş balansının hazırlanmasında iştirak edir;
- 7) “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa, bu Qanuna və onlara uyğun qəbul edilmiş qaydalara uyğun olaraq bank fəaliyyətini lisenziyalaşdırır və tənzimləyir, qanunla müəyyən edilmiş qaydada bank fəaliyyətinə nəzarət edir;
- 8) qanuna uyğun olaraq ödəmə sistemlərinin işini təşkil edir, koordinasiya edir, tənzimləyir və nəzarət edir;
- 9) bu Qanunda və digər qanunlarda nəzərdə tutulmuş digər funksiyaları yerinə yetirmək.

Mərkəzi Bankın əsas funksiyalarından biri dövlətin pul və məzənnə siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsidir. Pul siyasəti qiymət sabitliyinə nail

olmağa yönəlmiş tədbirlər sistemidir. Mərkəzi bank öz səlahiyyətləri daxilində qiymət sabitliyini təmin etmək üçün tədbirlər görərək iqtisadi artım üçün əlverişli şərait yaradır. (Novruzov N., İbrahimov T. 2012).

İqtisadi artım, qiymət sabitliyi, məşğulluq, tədiyə balansı tarazlığı bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və bu amillərdən birindəki dəyişiklik digərlərinin keyfiyyətinə güclü təsir göstərir. Mərkəzi bank öz imkanları daxilində qiymət sabitliyini təmin edərək iqtisadi artım üçün əlverişli şərait yaradır.

1994-2010-cu illərdə Azərbaycanda pul və məzənnə siyasətinin istiqamətləri şərti olaraq beş mərhələyə bölünə bilər (1: 1994-96; 2: 1997-2002; 3: 2003-08; 4: 2008-10 və 5: 2010-cu ildən sonra).

Birinci mərhələ (1994-96) makroiqtisadi sabitliyə nail olmaq üçün sərt pul siyasəti ilə xarakterizə olunurdu. Bu illər ərzində Azərbaycanda orta illik inflyasiya səviyyəsi 1600-1800% idi, milli valyutanın ABŞ dollarına nisbətən dəyəri bir neçə dəfə azaldı. Kommersiya bankları məhdudiyyətsiz mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarını cəlb edə bilər və bu amil pul və valyuta bazarlarında maliyyə spekulyasiyasının miqyasının genişlənməsinə səbəb olur. Dövlət büdcəsi kəsiri ÜDM-in 13-14% -ə çatıb. Açıq yalnız pul emissiyası ilə qarşılanırdı. Həqiqi iqtisadi vəziyyətə və tələbə uyğun olmayan pul təklifinin böyüməsi inflyasiyanın artmasına, maliyyə sisteminin iflic olmasına və iqtisadi agentlərin fəaliyyətində qeyri-müəyyənliyin artmasına səbəb oldu.

Ölkənin maliyyə sisteminin kəmiyyət parametrləri pisləşdi, quruluşu ilkin, inkişaf səviyyəsi aşağı idi. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən mədəni pul bazarı yox idi. Yüksək inflyasiya, bankların pul bazarındakı faiz nisbətlərinə və valyuta spekulyasiyalarına kömək etdi. 1994-cü ilin ikinci yarısından etibarən ölkənin hökuməti və Mərkəzi Bankı makroiqtisadi vəziyyəti sabitləşdirmək üçün radikal tədbirlər görməyə başladı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkənin maliyyə sabitliyinin əsas istiqamətləri inkişaf etdirildi. "Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında" xüsusi bir fərman verildi (15.06.1994).

Azərbaycanda pul siyasətinin aparılması üçün əksər hallarda aşağıdakı alətlərdən istifadə olunur:

- yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi;
- açıq bazarda əməliyyatlar;
- məcburi ehtiyatların dərəcəsi.

Və tədiyyə balansının cari hesabı kəsirinin davamlı maliyyələşdirilməsi və milli valyutanın sabitliyinin təmin edilməsi üçün ölkənin rəsmi valyuta ehtiyatlarının zəruri səviyyəsi formalaşdırıldı. Bu tədbirlər sabit iqtisadi böyümənin bərpası üçün ilkin şərtləri formalaşdırdı və davamlı makroiqtisadi sabitliyə səbəb oldu. Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi sərt pul siyasəti hiperinflasiyanı dayandırdı və pul və valyuta bazarlarındakı gərginliyin azalmasına kömək etdi.

İkinci mərhələdə (1997-2002), iqtisadi tələblərin dərinləşməsi ilə müşayiət olunan pul tələbinin genişlənməsini nəzərə alaraq, Mərkəzi Bank pul və məzənnə siyasətlərini yumşaltdı. Cəlb edilmiş fondlar üzrə məcburi ehtiyatların dərəcəsi və mərkəzləşdirilmiş kreditlər üzrə faiz dərəcələri azaldılmış, manatın məzənnəsinin üzən rejimdə formalaşdırılması siyasəti həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlər iqtisadiyyatda deflyasiya meyillərinin qarşısını almaq üçün əlverişli şərait yaratdı və iqtisadiyyatın pul fondları ilə təmin edilməsi səviyyəsi artdı. Adekvat pul və məzənnə siyasəti nəticəsində Asiya maliyyə böhranının və 1998-ci ildə neftin qiymətinin enməsinin Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsiri minimal oldu. Milli valyutanın makroiqtisadi sabitliyi və bütövlükdə bank sisteminin sabitliyi qorunub saxlanıldı; 1998-ci ildə və sonrakı illərdə iqtisadi artım davam etdi.

Üçüncü mərhələ (2003-08) ikirəqəmli iqtisadi artım, pula olan real tələbin artması, iqtisadiyyatın sürətli pul qazanması və pul təklifi kanallarının genişlənməsi ilə xarakterizə olunurdu. Neft gəlirlərindən istifadə və iqtisadiyyata xarici investisiyaların yüksək artımı pula olan tələbin artmasında mühüm amillər idi. Bu dövrdə pul siyasəti məqbul inflyasiya səviyyəsini saxlamağa və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı proqramlarının həyata keçirilməsinə dəstək verməyə yönəldilmişdir.

Əvvəlcə (2008-10) pul siyasəti qlobal iqtisadi böhranın milli iqtisadiyyata mənfi təsirlərini minimuma endirməyə yönəlmişdi. Qlobal

böhran Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin pozulması, iqtisadi artımın azalması və iş yerlərinin itirilməsi kimi potensial təhlükələr yaratdı. Lakin son illərdə ölkədə yaradılan yüksək iqtisadi və maliyyə potensialı, bu potensialdan səmərəli istifadə global böhranla mübarizə və ortaya çıxan risklərin vaxtında zərərsizləşdirilməsi üçün lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan yaratdı. Nəticədə ölkə iqtisadiyyatı bacardı artım dinamikasını və əldə olunan sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini qorumaq, global böhrana yüksək müqavimət göstərmişdir (Bəşirov R.A. 2012).

Bu illərdə Azərbaycan Mərkəzi Bankının böhran əleyhinə proqramı makroiqtisadi və maliyyə sabitliyini qorumağa, iqtisadi böyüməni və məşğulluğu dəstəkləməyə yönəlmişdi. Böhran əleyhinə proqramın tədbirlərinin həyata keçirilməsi pul kütləsinin azalmasının qarşısını aldı, bankların maliyyə sabitliyini və iqtisadi fəaliyyətini qorumağa imkan verdi, xarici borclarının ödənilməsində lazımi dəstəyi təmin etdi.

Azərbaycan Prezidentinin 9 iyul 2009-cu il tarixli Fərmanına uyğun olaraq qüvvəyə minmiş “Mərkəzi Bank haqqında” Qanuna əlavə və dəyişikliklər davam edən anti-böhran tədbirlərinin daha da gücləndirilməsinə imkan yaratdı. Bu dəyişikliklərə uyğun olaraq, Mərkəzi Bank subordinasiya daxil olmaqla banklara daha uzun müddətə və müxtəlif valyutalarda kredit vermək hüququnu əldə etdi. Bundan əlavə, Mərkəzi Banka dövlət zəmanəti altında real sektoru dəstəkləməyə yönəlmiş banklara kredit vermək hüququ verilmişdir.

Milli valyutanın sabitliyinin təmin edilməsi Mərkəzi Bankın böhran əleyhinə siyasətinin mühüm sabitləşdirici elementi idi. Böhran dövründə qonşu ölkələrdə devalvasiyanın psixoloji təsiri nəticəsində dollara olan tələb çaxnaşmada böyüməsinə baxmayaraq, mövcud məzənnə siyasəti valyuta bazarında tələbin sabitləşməsinə kömək etdi. Əvvəlki illərdə formalaşmış valyuta ehtiyatları hesabına bazarın çevik tənzimlənməsi sayəsində manatın məzənnəsi sabit qalmışdır. Manatın məzənnəsinin sabitliyini dəstəkləyən əsas makroiqtisadi əsas tədiyə balansı profisiti idi.

2010-cu ilin sonu həyata keçirilən pul və məzənnə siyasətinin beşinci mərhələsinin başlanğıcı kimi qiymətləndirilə bilər. Bu zaman global iqtisadi böhranın nəticələrinin zərərsizləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələdəki son global maliyyə böhranının mənfi tərəflərini nəzərə alaraq, Mərkəzi Bank pul və ehtiyat siyasətinin əks-tsiklik xüsusiyyətini artırmaq və maliyyə sisteminin tənzimlənməsində makroprudensial alətlərdən daha fəal istifadə etmək niyyətindədir.

Ölkədə bazar münasibətlərinin formalaşması pul siyasəti alətlərinin inkişafı ilə müşayiət olundu.

3.1.2. Azərbaycanada yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi

Ölkədə makroiqtisadi sabitliyə nail olana qədər yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi pul siyasətində və maliyyə mənbələrinin bölgüsündə zəruri rol oynamadı. Hiperinflasiya dövründə (1992-93) 1880% inflasiya ilə 50-100% səviyyəsində endirim nisbəti ucuz kreditlərin mövcudluğunu göstərir və onlara süni tələbat yaradır. 1994-cü ilin iyul ayında endirim dərəcəsi 150%-ə, dekabr ayında 200% -ə, 1995-ci ilin yanvar ayında isə 250% -ə yüksəldi. 1995-ci ilin mart ayında Mərkəzi Bank ticarət banklarının mərkəzləşdirilmiş mənbələrdən vəsaitə olan tələbini bazar dəyərindən aşağı olmayan qiymətlərlə ödəmək üçün bir mexanizm yaratdı. Kredit hərracında tələb və təklifdən asılı olaraq formalaşan kreditlərin faiz dərəcəsi, Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsi olaraq təyin olundu. Banklara endirim dərəcəsindən asılı olmayaraq cəlb edilmiş əmanətlər və verilən kreditlər üzrə faiz dərəcələrini sərbəst müəyyənləşdirməyə icazə verildi (Əlirzayev E., Muxtarov Ş., Süleymanov E. 2019: s.184).

Çevik faiz siyasətinin əsas məqsədi dövlətin kredit resurslarına olan tələbini, yəni spekulasiyanı süni şəkildə aradan qaldırmaq idi. Kredit hərraclarının aparılması kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin müsbət bir real səviyyəsinə çatmağa imkan verdi, onların dəyəri inflasiya səviyyəsinin üstündə quruldu. Bu da inflasiyanın artmasına səbəb olan ucuz kreditlərin verilməsinin qarşısını aldı və kredit təşkilatlarının kapitalını inflasiya vergisindən qorumağa imkan verdi.

İnflyasiya məqbul səviyyəyə düşdükdən və sabitləşdikdən sonra uçot dərəcəsi tədricən azaldıldı.

Endirim dərəcəsi pul siyasətinin məqsədlərindən asılı olaraq çevik şəkildə tənzimlənən bir vasitədir. 1995-ci ildən bəri ölkədə uçot dərəcəsi təxminən 35 dəfə azalmışdır. 2005-ci ildə endirim dərəcəsi 7%-ə endirildi. 2005-dən 2008-ci ilin oktyabr ayına qədər endirim dərəcəsi 7%-dən 15%-ə qaldırıldı. Endirim dərəcəsidəki artım, yüksək inflyasiya potensialı olan istehlak sahəsindən sərbəst pul qaynaqlarının yığım sahəsinə yenidən paylanması məqsədi güdür. Daha sonra Mərkəzi Bankın böhran əleyhinə tədbirləri çərçivəsində maliyyə sektorundakı likvid mənbələrinin səviyyəsini qorumaq üçün uçot dərəcəsi 15%-dən 2%-ə endirildi. Pul tələbinin səviyyəsi, tədiyə balansının proqnozları və inflyasiya gözləntiləri nəzərə alınaraq Mərkəzi Bank 2010-cu ilin noyabr ayında uçot dərəcəsini 2%-dən 3%-ə qaldırdı.

Açıq bazarda əməliyyat aparmaq üçün əsas şərtlərdən biri dövlət qiymətli kağızlar bazarının müəyyən inkişaf səviyyəsidir. Azərbaycanda likvid dövlət qiymətli kağızları bazarı 1996-cı ildə Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş “Dövlət qısamüddətli istiqrazlarının buraxılması üçün əsas şərtlər” əsasında yaradılmışdır. Qanuni bazanın qurulmasından sonra dövlət qısamüddətli istiqrazlarının ilk hərracları keçirildi (20.09.1996). Dövlətin qısamüddətli istiqrazlarına yüksək etibarlılıq və qısamüddətli investisiya qoyulduğu, bu qiymətli kağızlarla əməliyyatların şəffaflığı, sadəliyi və aydınlığı, habelə zəruri bazar infrastrukturunun mövcudluğu dövlət qiymətli kağızları bazarının müqayisədə daha aktiv inkişafına səbəb oldu bu bazarın digər seqmentləridir. Dövlət qısamüddətli istiqrazlar bazarı dövlət büdcəsinə vəsait axını təmin etmiş və Mərkəzi Banka açıq bazarda əməliyyatlar aparmaq imkanı vermişdir. Mərkəzi Bank, REPO və əks REPO əməliyyatları yolu ilə bank sisteminin qısamüddətli likvidliyini tənzimləmək üçün dövlət qısamüddətli istiqrazlarından istifadə etmişdir.

Dövlət büdcəsindəki digər mənbələrin genişlənməsi, o cümlədən neft gəlirlərinin artması dövlət qiymətli kağızlarına tələbi azaldıb. Və 2004-cü ildə Mərkəzi Bank ilk qısamüddətli notların buraxılışını Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət

Komitəsində qeydiyyatdan keçirdi. Sonrakı illərdə notların buraxılış həcmi ölkədəki makroiqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq tənzimləndi. Notların həcmi artıq likvidlik halında artdı və bank sektorunda likvidliyin azalması halında azaldı.

Pul siyasətinin məqsədlərinə nail olmaq və pul təklifini tələb olunan parametrlərdə məhdudlaşdırmaq üçün Mərkəzi Bank təhlükəsizlik standartlarından geniş istifadə edir. Pul siyasəti vasitəsi olaraq, məcburi ehtiyatların dərəcələri 1992-ci ildən bəri Mərkəzi Bank tərəfindən tətbiq olunur. Kredit genişlənməsini və bank sisteminin likvidlik səviyyəsini artırmaq (azaltmaq) üçün dəyişdirilir. Zəruri ehtiyatlar yalnız manat pul kütləsini deyil, xarici valyutada olan pul kütləsini də tənzimləməkdə mühüm rol oynayır. 31 May 1993-cü ildən bəri məcburi ehtiyatlar yataq növlərinə görə fərqlənmişdir. Norm müddətli depozitlər üçün ehtiyatlar tələb olunan depozitlərdən nisbətən daha az idi. 1993-cü ilin mayından 1995-ci ilin yanvarına qədər məcburi ehtiyat nisbətləri valyutalarla fərqləndirildi. Daha sonra manatla və xarici valyutada olan əmanətlər üzrə məcburi ehtiyatlar birləşdirildi.

1 noyabr 1999-cu ildən etibarən manat və xarici valyuta ilə depozit hesablarındakı məcburi ehtiyatlar 12-dən 10%-ə endirildi və bu da bankların likvidliyini artırdı. 1999-cu ilin may ayında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üçün şərait yaratmaq üçün Mərkəzi Bank banklara dövlət qiymətli kağızlarının alınması üçün məcburi ehtiyatlarının 25%-dən istifadə etməsinə icazə verdi. Eyni ilin noyabr ayından etibarən yaradılan ehtiyatların 50%-ə qədər qiymətli kağızların alınması üçün istifadə edilə bilər. Bu qərar dövlət qısamüddətli istiqrazlar bazarının inkişafında mühüm rol oynadı.

2003-cü ilin yanvarından bəri məcburi ehtiyatlar yenidən fərqləndirildi. Banklar tərəfindən uzunmüddətli kreditlərin verilməsini stimullaşdırmaq üçün uzunmüddətli depozitlər üçün məcburi ehtiyatlar sıfıra endirildi. Nəticədə uzunmüddətli əmanətlərin artım tempi sürətləndi. Pul kütləsindəki əhəmiyyətli artımı və qiymətli kağızlar bazarının inkişafını nəzərə alaraq, 27 fevral - 2003 May ayları arasında banklar tərəfindən məcburi ehtiyatlar hesabına GKO alışırları dayandırıldı (Əlirzayev E., Muxtarov Ş., Süleymanov E. 2019: s.180).

2006-cı ilin yanvar ayından etibarən uzunmüddətli depozitlər üzrə məcburi ehtiyatlar yenidən bərpa edilmişdir. 2008-ci ildə kredit genişləndirilməsini məhdudlaşdırmaq üçün məcburi ehtiyatlar nisbəti 12%-ə qaldırıldı. Eyni zamanda, bankların xarici maliyyələşdirilməsini məhdudlaşdırmaq üçün bankların xarici öhdəliklərinə görə 5% səviyyəsində ehtiyat tələbləri müəyyən edilmişdir.

Qlobal maliyyə böhranı dövründə Mərkəzi Bank likvidlik və likvid qaynaqları mənimsəmək üçün məhdud alətlər tətbiq etmək üçün əməliyyatları artırdı. Bu baxımdan ehtiyat tələbləri tədricən azaldılmış və 2010-cu ilin sonunda 0,5% təşkil etmişdir.

Ən yaxşı beynəlxalq təcrübəni rəhbər tutaraq Mərkəzi Bank məcburi ehtiyatların orta hesablanması üçün klassik metod tətbiq edir. Banklar hesabat dövründə tələb olunan ehtiyat səviyyəsini bərpa edərkən hesabat dövründə məcburi ehtiyatlarından istifadə etməkdə sərbəstdir. Bu sistem bankların müştəri tələblərinə daha sürətli cavab verməsinə kömək edir, banklararası pul bazarının və qiymətli kağızlar bazarının inkişafına öz töhfəsini verir.

3.1.3. Azərbaycanın müasir pul sisteminin formalaşması.

Rusiya Hökumətinin 1 iyul 1992-ci il tarixli qərarı ilə Rusiya Bankı tərəfindən digər mərkəzi banklara avtomatik kredit verilməsinə son qoyulması rubl zonasının faktiki parçalanmasına və digər ölkələrdə ayrı-ayrı nağdsız valyutaların yaranmasına səbəb oldu. Bu, Azərbaycanın öz valyutasını buraxma qərarı prosesini sürətləndirdi. Müstəqilliyin bərpası ilə Azərbaycan manatı ilk dəfə 15 avqust 1992-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyul 1992-ci il tarixli 48 nömrəli Fərmanı əsasında 15 avqust 1992-ci ildə dövriyyəyə buraxıldı.

1 yanvar 1994-cü ildən bəri Azərbaycanda yeganə qanuni vasitə ilk dəfə 15 Avqust 1992-ci ildə dövriyyəyə buraxılan və 10 rubl sabit məzənnə ilə Rusiya rublu ilə paralel dövriyyəyə buraxılan manat oldu. Yüksək inflyasiya və qeyri-kafi rubl emissiyası şəraitində nağd pula olan sabit tələbat səbəbindən 1993-cü ilin mart ayına qədər manat dövriyyədəki pulun yarısından çoxunu təşkil edirdi. Rublların dövriyyədən çıxarılması iki mərhələdə baş verdi: Rusiya Federasiyasının 1993-cü

ildən əvvəl buraxılmış banknotları iyul ayında qəbul etdiyi qərarından sonra 1993-cü ilin iyul-avqust aylarında böyük nominallı əskinaslar dövriyyədən çıxarıldı; kiçik nominallı rubl notları 1993-cü ilin dekabrında dövriyyədən çıxarıldı və 1 yanvar 1994-cü ildən etibarən rubl bank hesabları manata çevrildi.

1992-ci ilin noyabrında Azərbaycanda dövriyyədə olan rublların məzənnəsi birləşdirildi və Beynəlxalq Bankın nağd əməliyyatlar üçün bazar təklifinə uyğunlaşdırıldı. Bu nisbət Moskvadakı müqayisəli nisbətdən bir qədər yüksək idi, baxmayaraq ki, hər iki məzənnədəki dollar qarşısında dəyişiklik oxşar idi.

1993-cü ildə pul sahəsindəki vəziyyət pul təklifi və borc vermə həcmində əhəmiyyətli dərəcədə artım ilə xarakterizə edildi. Təkcə 1994-cü ildə inflyasiya 18 dəfə sıçradı və manat 12 dəfə dəyərdən düşdü (Məmməd Z.F. 2013: s.319).

Məlumdur ki, inflyasiyaya qarşı mübarizə aparmaq üçün keçid iqtisadiyyatı olan ölkələr alternativləri pul sabitliyi və məzənnə sabitləşməsi olan bir sabitləşmə strategiyası seçimi ilə qarşılaşdılar.

Pul əsaslı sabitləşmə nominal bir lövbər (digər makroiqtisadi göstəricilərin inkişafında bir istinad nöqtəsi) kimi seçimi ya borc vermə həcmi, ya da faiz dərəcələri səviyyəsi, ya da pul kütləsinin məcmu maddələrindən biri (M1, M2, və ya MZ). Pul əsaslı sabitləşmə ilə inflyasiya pul kütləsinin artımındakı yavaşlama ilə azaldı. Eyni zamanda sərbəst üzən məzənnə və ya idarə olunan üzən məzənnə qorunub saxlanıldı.

Manat pul kütləsini və ən əsası Vahid Valyuta Fondunun resurslarına sərbəst girişi təmin etmək üçün Azərbaycan Milli Bankında özünün qızıl-valyuta ehtiyatlarının lazımı səviyyədə olmaması vəziyyətində sabitləşmənin yalnız bir yolu var idi - pul əsasında. Azərbaycan Respublikası Milli Bankının yeni rəhbərliyini məhz bu yolda tutdu.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Bankı ilə razılığa gələrək, 9 sentyabr 1994-cü il tarixində təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı, Valyuta Fonduna Valyuta satışı Qaydalarını təsdiqlədi.

Azərbaycan Respublikası ərazisində rezident olan bütün müəssisə, təşkilat, ixracatçı subyekt, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, məhsulların (işlərin, xidmətlərin) ixracından və ərazidə yerləşən rezidentlərdən valyuta gəlirlərini satır. 27 iyun 1994-cü ildən başlayaraq məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından əldə olunan valyuta gəlirləri Azərbaycan Milli Bankı tərəfindən müəyyən edilmiş məzənnə ilə çıxılmalar normalarına uyğun olaraq Vahid Pul Fonduna satılır.

14 dekabr 1994-cü ildə Azərbaycan Milli Bankı, Bakı Banklararası Valyuta Birjasında valyuta ticarətinin nəticələrinə görə milli valyutanın rəsmi məzənnəsinin müəyyənləşdirilməsi təcrübəsinə keçdi. Lakin bu addım çox keçmədən gözlənilməyən nəticələrə gətirib çıxardı. Dollar təklifini ödəmək üçün kifayət qədər manat yox idi. Məntiqi olaraq, bu vəziyyətdə ABŞ dollarının məzənnəsi azalmalı idi, amma bu baş vermədi. İş o yerə çatdı ki, Azərbaycan Milli Bankı fiziki olaraq EMF-də satılacaq manat valyutasının vaxtında ödənilməsinə təmin etməyə vaxt tapmadı. Yüksək inflyasiya nisbətlərini nəzərə alaraq, bu vəziyyət ixracatçıların iqtisadi vəziyyətini ağırlaşdırı bilməzdi.

28 fevral 1995-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimlənməsinin liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı çıxarıldı. Fərmana əsasən, 10 mart 1995-ci ildən etibarən ölkənin Birləşmiş Valyuta Fondu ləğv ediləcək.

3.1.4. Dünya maliyyə böhranlarının Azərbaycanın valyuta sisteminə təsiri

1997-ci ildə Asiya İqtisadi Böhranı başladı. 1998-ci ilin avqustunda çökən maliyyə böhranı Rusiya iqtisadiyyatını dərindən sarsıtdı və digər MDB ölkələrində maliyyə narahatlığına səbəb oldu. Eyni zamanda, Azərbaycanda 1997 - 1998-ci illər ərzində iqtisadiyyatdakı böhran hadisələrindən qaçmağı bacardı.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici təsir ən çox Rusiyada 1998-ci il böhranı ilə əlaqəli ikinci zərbə nəticəsində nəzərə çarpdı. Əvvəlcə Rusiyada baş verən hadisələrin psixoloji təsiri, əhalinin aktivlərini dollara çevirmək istəyi səbəbindən manatın məzənnəsinə təzyiq göstərdi. Bununla belə, müdaxilələr və banklara qoyulan tələbləri sərtləşdirməklə Azərbaycan Milli Bankı milli valyutanın sabitliyini qoruyub saxladı və ona olan inamı bərpa etdi. Ancaq daha uzun bir müddət, bir tərəfdən, hələ də ölkənin ən böyük ixrac bazarı olan Rusiyaya ixracatın azalması və digər tərəfdən artımdan təsirləndi.

1997-ci ildə ixrac olunan malların dördə biri Rusiyaya getdi.

İlk dünya böhranının nəticələrindən biri də dünya bazarında neftin ucuzlaşması idi. Nəticədə, neft ixrac edən ölkələrin gəlirləri sürətlə azalmağa başladı. Azərbaycanda 1998-ci ilin sonu - 1999-cu ilin əvvəlində ixracat gəlirlərində azalma və vergi yığımında azalma da meydana gətirir. Bütün bunlar 1999-cu ildə ölkə büdcəsinin icrasında gərginliyə səbəb oldu. İlin sonunda dövlət büdcəsi kəsiri 1998-ci ildəki 2% ilə müqayisədə ÜDM-in 4,5%-ni təşkil etdi. Dünya neft qiymətlərinin yavaş böyüməsi 1999-cu ilin mart-aprel ayları, milli valyutanın yenidən qiymətləndirilməsi böhranının qarşısını ala bilmədi. Beləliklə, 1997 - 1998-ci illərdəki dünya böhranlarının əks-sədası Azərbaycanda 1999-cu ilin iyul ayında manatın dollar qarşısında məzənnəsində kəskin, lakin nəzarət altında 6% enmə şəklində oldu (Məmməd Z.F. 2013: s.318).

Hal-hazırda dünyanın bütün ölkələrində mərkəzi banklar pul kütləsinin həcminə və dinamikasına həlledici təsir göstərir. Öz növbəsində dövriyyədəki pul miqdarının dəyişməsi faiz dərəcələrini, məzənnəni, hədəf səviyyəsini və sənaye istehsalının həcmi təsir edir.

Hiperinflyasiya ilə mübarizə aparmaq üçün ölkənin pul idarələri pul sabitləşməsinə müraciət etmək məcburiyyətində qaldılar. Dövlət, ölkənin pul sistemindəki maliyyə sistemindəki bütün likvid aktivlərin cəmi kimi təyin edilə bilən parametrlərə ciddi şəkildə nəzarət edirdi. Maliyyə və pul siyasətindəki tədbirlər ardıcılığı kifayət qədər qısa müddətdə hiperinflyasiyanı aşağı salmağa və milli valyutanın məzənnəsini sabitləşdirməyə imkan verdi.

Beləliklə, 1992-1995-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatında 1996-cı ildə orta dərəcədə sürətlə gedən bir hiperinflyasiya baş verdi. Bu mənada, minimum inflyasiya səviyyəsinin təmin edilməsində dönüş nöqtəsi olan 1996-cı il idi. Pulun ucuzlaşması istifadə olunan pul şəklində inamın azalması, alıcılıq qabiliyyətinin düşməsi, performansının pisləşməsi və ya funksiyalarının yerinə yetirilməməsi ilə özünü göstərdi.

Cədvəl 1: Manatın xarici valyutalara qarşı rəsmi məzənnəsi

Xarici valyuta	2015	2016	2017	2018	2019
1 ABŞ dolları	1,56	1,77	1,70	1,70	1,70
1 Avstraliya dolları	1,14	1,28	1,33	1,20	1,19
1 Danimarka kronu	0,23	0,25	0,27	0,26	0,25
1 Avro	1,70	1,86	2,03	1,95	1,90
100 İran rialı	0,0052	0,0045	0,0041	0,0040	0,0040
1 İsveç kronu	0,19	0,19	0,21	0,19	0,18
1 Kanada dolları	1,13	1,31	1,35	1,25	1,30
1 Küveyt dinarı	5,14	5,78	5,63	5,60	5,60
100 Livan funtu	0,10	0,12	0,11	0,11	0,11
1 Misir funtu	0,20	0,10	0,10	0,09	0,11
1 Norveç kronu	0,18	0,21	0,21	0,19	0,19
1 Sinqapur dolları	1,10	1,22	1,27	1,24	1,26
1 Türkiyə lirəsi	0,54	0,50	0,45	0,32	0,29
100 Belarus rublu	0,84	90,48	86,09	78,97	80,80
1 Qırğızıstan somu	0,02	0,03	0,02	0,02	0,02
1 Eston kronu	-	-	-	-	-
100 Qazaxıstan tengəsi	0,46	0,53	0,51	0,45	0,45
1 Gürcüstan laris	0,65	0,67	0,65	0,64	0,59
1 Latviya latı	-	-	-	-	-
1 Litva liti	-	-	-	-	-
1 Moldova ley	0,08	0,09	0,10	0,10	0,10
100 Rusiya rublu	2,16	2,93	2,95	2,45	2,74
1 Ukrayna qrivnası	0,07	0,07	0,06	0,06	0,07
1 Tacikistan somonisi	0,24	0,22	0,19	0,18	0,18

Mənbə: AZN Məzənnələrinin müqayisələri, <https://www.cbar.az/currency/rates>, 2020

Azərbaycan manatı Azərbaycan Respublikasının rəsmi valyutasıdır. Bank kodu - AZN. 1 manat 100 qəpiyə bərabərdir. Dövriyyədə olan banknot nominalları: 100, 50, 20, 10, 5, 2 və 1 manat. Sikkələr: 50, 20, 10, 5, 3 və 1 qəpik.

Şəkil 1: Azərbaycan Respublikası manatı

Mənbə: Азербайджанский манат,
<https://www.finversia.ru/publication/currency/azerbaidzhanskii-manat-45881>, 2016

Əskinaların üz tərəfi müasir Azərbaycan həyatının müxtəlif aspektlərini əks etdirir. 1 manat mədəniyyətə ayrılıb və milli musiqi alətləri ilə bəzədilib. 5 manat ölkənin dünya ədəbiyyatına töhfəsini simvolizə edir: əskinada Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin (Fars şeirinin klassikası, ərazidə yaşayan orta əsr Şərqinin ən böyük şairlərindən biri) binasının fasadı təsvir edilmişdir. 11-ci illərin sonu - 12-ci əsrin əvvəllərindəki Bakının), habelə kitablar və müasir marşın mətninin bir hissəsi. 10 manat dövlət ənənələrinə həsr olunur və köhnə Bakının rəmzi xəritəsi ilə bəzədilib. 20 manata qalxan, qılınc və dəbilqə (bu əskinanın dövlətin müasir xarici siyasətini əks etdirdiyinə inanılır). 50 manat Azərbaycanın tərəqqi arzusunu əks etdirir (simvolik gənclər günəşə söykənərək pilləkənlərə tərəf addımlayır; ətrafında biliyin şəxsiyyəti kimi riyazi işarələr və kimyəvi elementlər

var). Ən böyük banknot - 100 manat iqtisadi tərəqqinin simvolizmini təmsil edir: qədim binaların siluetləri, 20-ci əsrin ortalarındakı tikililər və şüşə və betondan hazırlanmış, bir-birini soldan sağa əvəzləyən müasir binalar.

Əskinaların arxa tərəfində Azərbaycan xəritəsinin konturları və milli ornamentlər var.

Dövriyyədəki sikkələr avro sentlərinə bənzəyir və bu təsadüfi deyil - onları eyni şəxs - Avstriya Bankının baş dizayneri Robert Kalina yaratmışdır. 1 qəpikin ön tərəfində musiqi alətləri, 3 qəpikdə - köhnə kitablar, 5 qəpikdə - Qız qalası (Bakının simvollarından biri), 10 qəpikdə - cəngavər dəbilqəsi, 20 qəpikdə - həndəsi işarələr və 50 qəpikə qalxan spiral pilləkən - günəş şüaları fonunda yağ qurğuları.

Bütün sikkələrin arxa tərəfində ölkə xəritəsinin konturu, "Azərbaycan Respublikası" yazısı və nominal dəyəri vardır.

Qrafik 1: 1 ABŞ dollarının Azərbaycan manatı məzənnəsinin dinamikası

Mənbə: Динамика курса 1 азербайджанского маната в долларах США, <https://finance.rambler.ru/calculators/converter/1-AZN-USD/>, 2020

Yeni vəziyyətdə dolların və digər xarici valyutaların manata nisbətə məzənnəsi milli valyutaya olan tələbdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Məsələn, üzən faiz rejiminə keçiddən sonra ən yüksək məzənnə 1-2 fevral 2017-ci il tarixlərində qeydə alınıb, 1 dollar 1,92 manata satıldığı zaman. 25-26 may 2016-cı

il tarixlərində dolların dəyəri minimum 1.49 AZN / USD dəyərinə düşdü. Bu günə qədər rəsmi məzənnə 1.7000 AZN / USD təşkil edir və bu məzənnə keçən il martın 7-dən bəri dəyişməz olaraq qalmışdır.

3.2. Azərbaycan Respublikasında pul sisteminin tənzimlənməsinin perspektivləri və meylləri

İqtisadi baxımdan pul siyasəti qiymətlərin, valyuta məzənnələrinin və faiz dərəcələrinin sabitliyini təmin etmək üçün hazırlanmışdır. Əvvəllər bu, sikkə çeşidinin vahidliyi, sabit çəki və nümunə keyfiyyəti ilə əldə edilirdi. Müasir dövrdə Mərkəzi Bankın pul emissiyasının tənzimlənməsi və bəzən pul daralması lazımdır. Pul sabitliyi bir ölkənin sabit iqtisadi inkişafı üçün vacibdir.

Lakin pul sabitliyi həmişə iqtisadi inkişafa zəmanət vermir. Dünyada sabit qiymətləri və məzənnələri olan, milli iqtisadiyyatın real böyüməsi olmadan inkişaf edən və ya inkişaf etmiş bir çox ölkə var idi və var. Uğurla inkişaf edən iqtisadiyyatları olan ölkələr pul sabitliyini və iqtisadi subyektlərin etibarını pul kütləsində mülayim bir böyüməyə çevirdilər. Məsələn, 19-cu əsrdə İngiltərədə, 20-ci əsrdə ABŞ-da və 1950-1980-ci illərdə keçmiş Sovet İttifaqında pul kütləsi illik 7-10%, eyni zamanda iqtisadiyyatın 5-7% böyüməsi ilə böyüdü. İqtisadi böyümə üçün bir növ əvvəlcədən ödəmə və ya orta miqdarda pul emissiyası investisiyası həyata keçirildi. Mikro səviyyədə bu, məsələn, iş müqavilələrindəki və ya mal istehsalçısının ümumiyyətlə işə başlamadığı malların tədarükü üzrə avanslar deməkdir. Avans ödəmələri pul tələb edir və bu pullar iqtisadiyyata verilməlidir ki, milli iqtisadi aktyorlar dəyərlərini başa düşsünlər və onlar üçün işləməyə hazır olsunlar. Təhlil göstərir ki, real iqtisadi artım şəklində təkliflərinin artmasına adekvat reaksiya olduğu təqdirdə pul stimullaşdırıcı rolunu itirməyəcəkdir.

Həyata keçirilmiş tədqiqatlar və təcrübə aşağıdakı iqtisadi artım amillərini göstərir: əhalinin kəmiyyət artımı; iqtisadi quruluşdakı dəyişiklik; məşğulluğun strukturundakı dəyişikliklər; texnoloji yeniliklər; sosial-iqtisadi quruluşdakı dəyişiklik (Qurbanov Ç.N. 2018: s.510).

Aparıcı alim-iqtisadçı alimlər sübut etdilər ki, milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin müasir şəraitində iqtisadi artımın əsas komponentləri həddindən artıq motivasiyalı, nəticələrə əsaslanan zəhmətə hazır olan komandalar, habelə yeni inkişafı inkişaf etdirmək üçün sərbəst kapitaldır. iqtisadiyyat. Deməli, marksizmin dili ilə desək, əmək və kapital iqtisadi artımın əsasını təşkil edir.

Keçən əsrdə bir çox ölkə daha inkişaf etmiş ölkələrin sübut edilmiş iqtisadiyyatlarına əsaslanaraq bərpa və ya bərpa artımından keçdi. Pul siyasəti aparıcı ölkələrin iqtisadi böyüməsində və kənarların azalmasında əsas amillərdən biri olmuşdur. Pul kütləsindəki orta artım vergilərdən və bahalı mallardan daha çox işləmək üçün motivasiyanı artırdı. Beləliklə, pul siyasəti iqtisadi inkişaf üçün resurslar kimi işçi qüvvəsinin və kapitalın səfərbər edilməsini təşviq etdi. İndiki mərhələdə yenilikçi inkişaf işləmək üçün həddindən artıq motivasiya və artıq kapital tələb edir.

Pul siyasətinin mahiyyəti kapitalın və əməyin artımını səfərbər etmək üçün şəraitin yaradılmasıdır. Bu məqsədlər üçün pul və kreditin ilkin istifadəsinin səbəbləri və mahiyyəti barədə çox yazılmışdır. Müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatın inkişafı yeniliklərlə və pul dövriyyəsinin, daha sonra kredit və investisiya biznesi ilə müşayiət olundu. Pul siyasətinin alət dəsti də artırıldı və onun iqtisadi inkişafdakı rolu fikri dəqiqləşdirildi.

İqtisadiyyatda ayrı-ayrı ölkələrin müxtəlif əsrlərdə rəhbərliyi pul münasibətləri daxil olmaqla bir anda bir neçə bilik sahəsindəki tərəqqiyə əsaslanırdı. Əksinə, daha güclü geosiyasi rəqiblərin uğursuzluqları böyük ölçüdə pul sahəsindəki tarazlıqların qeyri-adekvat istifadəsi ilə əlaqəli idi. Ötən əsrlər pul siyasətinin vacibliyini sübut etdi, bir çox alət və tarixi nümunə verdi. İyirminci əsr və iyirmi birinci əsrin əvvəlləri pul siyasətinin fikir və alətlərinin tərkibini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi, mərkəzi bankları bir çox bazarın əsas oyunçularına çevirdi.

Beləliklə, Mərkəzi Bankların alətləri arasında nağd və nağdsız hesablaşmalar, pul emissiyası və faiz dərəcələrini və məzənnələri dəyişdirmək üçün dövlət qiymətli kağızları ilə əməliyyatlar, valyuta ehtiyatları və valyuta nəzarəti qaydaları, bir çox bank nəzarəti vasitəsi var.

Pul siyasəti ideyaları və vasitələri dövrü xarakter daşıyır - həvəs və istismar, məyusluq və inkar ilə. Onların hərəkətlərinin dövrü xarakteri mərkəzi bankların özləri, yüksək hakimiyyət qolları, böyük biznes və adi investorlar tərəfindən müəyyən edilir. Böyük sarsıntılar və məyusluqlar böyük nəsillərin pul siyasəti dövrlərini idarə edir və ehtiyatlılıq və müvəffəqiyyət qısa müddətdir. Demografik, ictimai-siyasi və texnoloji dəyişikliklər Mərkəzi Bankların işini məhdudlaşdırır.

İndiki mərhələdə milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi kontekstində pul siyasətinin əsas alətləri Cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2: Azərbaycan Siyasəti alətləri

	Alətlər	Dövlət orqanı
Nağd və nağdsız ödənişlər	Banklar, müəssisələr və əhali üçün məskunlaşma qaydaları	Mərkəzi bank
Əsas dərəcələr	Dövlət istiqrazlarının alqı-satqısı. Pul məsələsi. Lombard yenidən maliyyələşdirmə	Maliyyə Nazirliyi Mərkəzi Bankı
Valyuta məzənnəsi, birbaşa investisiya və spekulyativ kapital	Valyuta ehtiyatları və müdaxilələri. Ticarət və kapital əməliyyatlarında məhdudiyyətlər.	Mərkəzi bank
Bank sistemi və kredit genişləndirilməsi	Öhdəliklər (LRF). İqtisadi standartlar, risklər üçün ehtiyatlar, dövlət qiymətli kağızları portfelinin parametrləri, depozit və kredit faizləri.	Mərkəzi bank
Fond bazarı - alternativ və kreditə əlavə	Dövlət ehtiyatlarına investisiya qoymaq. Məlumatların emitentlər tərəfindən açıqlanması. Birja ticarət qaydaları. Kaldırma ölçüləri. Törəmə metodologiya. Fond portfelinin quruluşu.	Maliyyə Nazirliyi FCSM - FSFM

Mənbə: Pul siyasəti alətləri, <https://www.cbar.az/page-15/monetary-policy-tools>, 2020

Pul siyasəti alətlərinin əksəriyyəti makro xarakter daşıyır və ixtisaslaşmış və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təsirli olur. Sənaye və ya informasiya inqilabı dövründə lider bir ölkədə bankların və spekülatörlərin əsas fəaliyyətləri o zaman yenilikçi sənayedə idi. İnnovativ inkişafda, əsas spekulyasiyalar və qiymətlərdəki struktur dəyişiklikləri, inkişaf sahələrində inkişaf mənbələrinin konsentrasiyası daha yaxşıdır. Makrostruksiyalar yalnız nöqtə əsaslı alətləri tamamlayır, çünki böyümək üçün mənbələri səpələyir və iqtisadiyyatın “çox qızmasına” səbəb olur.

İndiki mərhələdə pul siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrində islahatların geniş miqyasda həyata keçirildiyi bir vaxtda bazar iqtisadiyyatının yeni münasibətlərinə keçidin ən vacib amilinə çevrilir. Bu müddətdə ən intensiv templərlə baş verən milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində dəyişikliklərin həyata keçirilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Nəticə etibarilə, bu islahat prosesinin təsiri altında bu iqtisadi mühit və ölkənin pul siyasəti əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır. Bu tendensiya Rusiya, Azərbaycan və digər MDB ölkələrinin müasir pul siyasətinə xasdır (Tağıyev Z.E. 2017: s.133).

Maliyyə münasibətlərinin qloballaşmasının intensiv sürətlənməsi kontekstində pul problemləri və pul dövriyyəsi ilə əlaqəli məsələlər təkcə nəzəri baxımdan deyil, həm də maliyyə və iqtisadi prosesləri idarə etmək praktikasında yenidən iqtisad elminin əsas mövzularına çevrildi. Bu baxımdan, keçid bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə, xüsusilə pul münasibətləri sahəsində və ümumilikdə iqtisadi siyasətdə kifayət qədər böyük dəyişikliklər olmuşdur. Əlbətdə ki, bu tendensiya qaçılmaz çevrilmə prosesi ilə əlaqələndirildi.

Effektiv həyata keçirmə mərhələsinə qədəm qoymuş transformasiya iqtisadiyyatına əsaslanan Azərbaycanın pul siyasəti, bunu milli iqtisadiyyatın şaxələndirmə prosesi baxımından nəzərdən keçirməyi tələb edir. Bundan əlavə, ikincil istehsal prosesinin genişləndirilməsində bu siyasətin artan əhəmiyyəti makroiqtisadi səviyyədə təcili tədbirlər tələb edir. Milli baza quruluşunun mahiyyətini əks etdirən əsas baza kimi qəbul edilmiş ümumi model, şübhəsiz ki, daxili pul siyasətinin formalaşmasının özünəməxsus xüsusiyyətlərinin geniş şəkildə nümayişi üçün şərait yaradır. Ölkədə effektiv və real iqtisadi artımın sabit bir qarantı olan pul siyasətinin effektiv formalaşmasıdır.

Pul siyasəti kursunun adekvatlığı, habelə iqtisadiyyatın təkrar istehsalının hədəf tərifi bazar münasibətlərinə keçid dövründə milli iqtisadiyyatın inkişafına müstəsna təsir göstərir. Bazar iqtisadiyyatının əsas komponentləri, məsələn, iqtisadiyyata borc vermək və fəaliyyət göstərən təşkilati qurumlar, pul dövriyyəsi və milli valyutanın sabitliyini tənzimləyən alətlər intensiv inkişafdən təsirlənir.

Pul siyasətinin yeni kursunun həyata keçirilməsində aşağıdakı istiqamətlər böyük əhəmiyyət kəsb edir:

- iki sahənin - maliyyə və real istehsal səviyyələrinin maksimum yaxınlaşması, bu da öz növbəsində bir-birindən asılı dəyişikliklərə əsaslanmalıdır;

- xarici valyutanın əhəmiyyətini azaltmaq və daxili hesablaşmalarda və əməllərdə istifadəsini azaltmaq üçün bir vasitə olmalıdır milli valyutanın daxili bazarda istifadəsi;

- maliyyə-kredit, büdcə-vergi və ödəmə-hesablaşma münasibətlərinə girən tərəflər üçün bərabər hüquq və imkanların təmin edilməli olduğu daxili ziddiyyətlərdən azad bir hüquqi bazanın yaradılması.

Sabitliyin təmin edilməsi pul siyasətinin mövcud bazar şərtlərinə uyğunlaşdırılması prosesində əsas yer tutur. Bu baxımdan istehsal strukturunun müəyyən bir inkişaf istiqaməti də az əhəmiyyət daşıyır. Vurğulanmalıdır ki, pul siyasətinin sabit fəaliyyətinin təmin olunmasında istənilən nəticəni əldə etmək üçün institusional çərçivə, rejim, strategiya, konkret həyata keçirmə vasitələri və bir sıra mexanizmlər daxil olmaqla hərtərəfli inkişafı tələb olunur. Bundan əlavə, maliyyə və pul bazarının mikro subyektləri arasındakı əlaqələri, ilk növbədə onların vəziyyətini və müxtəlif vəziyyətlərə reaksiyalarını nəzərə almaq lazımdır.

İqtisadi sistemin bütövlükdə çevrilməsi, xüsusilə keçid dövründə pul siyasətinin təkrar istehsal istiqamətini müəyyən edən əsas amillərdən biridir.

Hazırda iqtisadçılar milli pul siyasətinin inkişafı ilə bağlı problemlərə böyük diqqət yetirirlər. Bu, milli iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçdiyi ölkələrdə ən çox tələb olunur. Burada qiymətləndirmə meyarları bazar iqtisadiyyatı, universal müddəaları və əlaqəli prinsipləri olan ölkələrə xasdır. Bu prinsiplərin həyata keçirilməsinin spesifikliyi, yenidən bölüşdürmə proseslərinin quruluş sistemlərindən asılıdır ki, bu da öz növbəsində keçid dövründə Rusiya, Azərbaycan və digər MDB ölkələri. Budur, bu proseslər inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsi kontekstində baş verir.

Milli pul siyasətinin üç əsas komponentini nəzərdən keçirək:

1. İnstitusional. Burada milli iqtisadiyyatın rahat işləməsinə təmin edən bir sıra qurumlar ön plana çıxır.

Pul sahəsinin iqtisadi əlaqələrinin fasiləsiz inkişafı, nəticədə məhsuldar iqtisadi böyüməyə həlledici təkan verən qurumların ya spontan, ya da nəzarət altında işləmə müddətini təmin edə bilər.

Qlobal iqtisadi münasibətlərin inkişafının indiki mərhələsində uzun illər bazar münasibətləri və müəyyən pul siyasəti təcrübəsi olan ölkələrdən təşkilatlara borc praktikası yayılır. Lakin bu, tez-tez yerli iqtisadiyyatın qeyri-sabit vəziyyətinin səbəbi olan yeni iqtisadi institutların fəaliyyətinə uyğunlaşma qabiliyyətini nəzərə almır. Bu siyasət nəticədə “institusional tələlər” adlandırılan səbəb olur. Bu baxımdan “davamlılıq” və “dəyişkənlik” kimi anlayışlar müstəsna rol oynayır. Bir çox ölkənin iqtisadi tarixində milli pul siyasəti əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Məsələn, dövlətin bir fond emitenti rolunun formalaşması. Milli pul münasibətlərinin inkişafı ilə bu hüquq tənzimləmə və qanunvericilik aktlarında möhkəmləndirildi. Pul münasibətlərinin inkişafı mərkəzi bankın təmsil etdiyi dövlətin hərtərəfli nəzarətini tələb edirdi. Bu baxımdan Mərkəzi Bankın institusional bazası ortaya çıxdı.

2. Milli. Pul siyasəti daxili iqtisadiyyatın şərtlərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Milli pul siyasətinin yaradılması və qurulması üçün şərtlər və amillər hərtərəfli qiymətləndirilməlidir. Bundan əlavə, milli pul siyasəti xarici şəraitə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu, aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- milli pul siyasətinin beynəlxalq siyasətlə səmərəli əlaqələndirilməsi və dünya standartlarının tələblərinə uyğunluğu;

- daxili pul və maliyyə bazarları nəzərə alınmaqla, milli pul siyasətinin xarici şəraitə uyğunlaşdırılması;

- bu prosesə bütün iştirakçıları, əslində respublikanın bütün təsərrüfat subyektlərini cəlb etməklə milli bankların ən yüksək keyfiyyətli müasir sisteminin yaradılması xərclərinin artırılması.

3. Pul siyasəti ölkə iqtisadiyyatındakı real vəziyyətə adekvat olmalıdır.

İqtisadiyyatın ən vacib sahələri, xüsusən də milli pul siyasəti həm makro, həm də mikroiqtisadi səviyyədə geniş analitik yanaşma tələb edir. Dövlətin iqtisadi siyasətinin ən vacib aspektlərinin təhlilinə bu yanaşmaların birləşməsi transformasiya dəyişikliklərinin məcburi nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur.

Postsovet ölkələrində siyasi müstəqilliklərinin ilk illərində inkişaf etmiş maliyyə və iqtisadi sistem dərin böhran içində idi və xüsusi diqqət tələb edirdi. Demək olar ki, bütün MDB ölkələrində pul siyasəti mənfi tendensiyalara səbəb olan bazarın real vəziyyətinə uyğunlaşdırıldı. Bunlar arasında milli valyutanın funksiyalarının boğulması, xarici istehlak bazarının daxili valyutanın zərərinə böyüməsi və işgüzar aktivliyin azalması.

Nəticədə, qlobal maliyyə bazarında rəqabət nəzərə alınmaqla, milli maraqların formalaşmasında pul siyasətinin mühüm rolunu vurğulamaq lazımdır. Bu cür balanslaşdırılmış pul siyasəti sayəsində Azərbaycan Respublikası ritmik olaraq inkişaf edən milli iqtisadiyyata sahibdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bretton Vuds sisteminin mərkəzində hər şeydən əvvəl sabit və qarşılıqlı əlaqəli valyuta məzənnələrinin birgə tənzimlənməsi dayanırdı. Sistemi idarə etmək üçün əvvəlcə 44 ölkədən ibarət Beynəlxalq Valyuta Fondu yaradıldı. Təşkilatın hər bir üzvü öz valyutasının qızıl tərkibini müəyyənləşdirdi və bu əsasda digər iştirakçı ölkələrin valyutalarında məzənnəni təyin etdi.

Rəsmi olaraq metal bir milli valyutaya çevrilən Amerika dolları, qızılıla birlikdə beynəlxalq ehtiyat aləti oldu. Rəsmi qızılın qiyməti bir troy unsiyası üçün 35 dollar idi. İngilis funt sterlinqi “ikinci” ehtiyat valyuta elan edildi.

Bretton Vuds-da qurulan pul sistemi təxminən 15 ildir təsirli olur. Dollara olan inam itkisi 70-ci illərin əvvəllərində baş verir. 1971-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatları dolların qızılıla çevrilmək qabiliyyətindən çıxdığını elan etdi.

1976-cı ilin yanvarında, BVF-nin nizamnaməsinə (bəzən Yamayka olaraq da deyilir) yenidən baxılmasına dair Kingston Anlaşması, Bretton Vuds sisteminin təməl prinsiplərindən imtina etdi. Qızıl standartı və dərəcələrin möhkəm müəyyənləşdirilməsi sistemi ləğv edildi və qızılın valyuta bərabərliyinin əsasları kimi istifadəsinə qadağa qoyuldu.

Beynəlxalq valyuta münasibətləri dünya iqtisadiyyatında valyutanın işləməsi zamanı inkişaf edən və milli iqtisadiyyatların fəaliyyətinin nəticələrinin qarşılıqlı mübadiləsinə xidmət edən sosial münasibətlər məcmusudur. Pul münasibətlərinin müəyyən elementləri antik dünyada - Qədim Yunanıstanda və Qədim Romada - veksəl və mübadilə işi şəklində meydana çıxdı. Onların inkişafındakı növbəti mərhələ, Lyon, Antwerp və Qərbi Avropadakı dövriyyə vərəqələrinin (taslaklar) həll olunduğu digər ticarət mərkəzlərindəki orta əsrlər “faktura yarmarkaları” idi. Feodalizm və kapitalist istehsal üsulunun meydana çıxdığı dövrdə banklar vasitəsi ilə beynəlxalq ödəmələr sistemi inkişaf etməyə başladı.

Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin inkişafı məhsuldar qüvvələrin artması, dünya bazarının yaradılması, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və dünya iqtisadi sisteminin formalaşması ilə əlaqədardır.

Valyuta sistemi milli qanunvericilikdə və ya dövlətlərarası müqavilələrdə təsbit edilmiş valyuta münasibətlərinin təşkili və tənzimlənməsinin bir formasıdır. Milli, dünya, beynəlxalq (regional) pul sistemləri mövcuddur.

Tarixən beynəlxalq hüquq normaları nəzərə alınmaqla milli qanunvericilikdə təsbit edilmiş milli pul sistemləri meydana gəldi. Milli pul sistemi nisbətən müstəqildir və milli sərhədləri aşsa da, ölkənin pul sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Xüsusiyyətləri, ölkənin inkişaf dərəcəsi və iqtisadiyyatı və xarici iqtisadi əlaqələrinin vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Milli pul sistemi dünya ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır - dövlətlərarası müqavilələrdə təsbit olunmuş beynəlxalq pul münasibətlərinin təşkili formasıdır. Dünya pul sistemi 19-cu əsrin ortalarında formalaşdı. Dünya valyuta sisteminin işləməsi və sabitliyinin xarakteri, onun prinsiplərinin dünya iqtisadiyyatının quruluşuna, qüvvələrin uyğunlaşmasına və aparıcı ölkələrin maraqlarına uyğunluq dərəcəsindən asılıdır. Bu şərtlər dəyişdikdə, dünya valyuta sisteminin dövrü böhranı yaranır ki, bu da onun çökməsi və yeni bir pul sisteminin yaradılması ilə başa çatır.

Beləliklə, milli və dünya iqtisadiyyatının inkişafı səbəbiylə Ceneviz pul sistemi 1944-cü ildə Bretton Woods ilə əvəz olundu. Tapşırıqlarını başa vuran Bretton Woods pul sistemi zaman keçdikcə səmərəli fəaliyyətini dayandırdı. Nəticədə 1976-cı ildə Yamayka Pul Sistemi ilə əvəz olundu.

Ölkənin valyuta sisteminin formalaşması Azərbaycanın keçid iqtisadiyyatında sistem dəyişikliklərinin ən vacib istiqamətlərindən biridir. Bu islahatların nəticəsi bu sistem tərəfindən əsas iqtisadi elementlərdən biri kimi inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatında özünəməxsus rolunu əldə etməsi olmalıdır.

Azərbaycanın milli pul sisteminin yaradılması milli pul vahidi olan manatın dövrüyyəyə buraxılması ilə başlandı, çünki pul ekvivalenti və bütün sahələrdə və əlaqələrdə vasitəçi funksiyasını yerinə yetirməli olan milli pul vahidi, ölkənin iqtisadi və sosial həyatı, dövlət suverenliyinin bir atributudur.

Milli valyutanın konvertasiya dərəcəsi ölkənin pul sistemini və pul siyasətini xarakterizə edən göstəricilərdən biridir. Bu gün konvertasiya, milli valyutanın digər valyutalara bazar məzənnəsi ilə sərbəst dəyişdirilməsi imkanı kimi başa düşülür.

Keçid dövründə olan ölkələr öz valyutalarının konvertasiya edilməsini mərhələlərlə tətbiq etdilər. Bütün postsosialist ölkələr kimi, Azərbaycan da hər şeydən əvvəl 1994-cü ilin oktyabrında daxili konversiyanı tətbiq etdi. Eyni zamanda, Azərbaycan manatı bu gün də qapalı valyuta olaraq qalmağa davam edir. Təcrübədə xarici ticarət müqavilələrində qiymət və ödəmə valyutası kimi xidmət edə bilməz.

Cari əməliyyatlara xarici konvertasiya tətbiq edilməsi böyük ölçüdə Azərbaycanın xarici ticarətinin liberallaşdırılması ilə bağlıdır. 1995-ci ildə başlayan bu proses, hazırda cari əməliyyatlarda tam konvertasiyaya keçid ərəfəsindədir. Eyni zamanda, BVF Nizamnaməsinin VIII maddəsinə qoşulma qərarı verilərək, Ermənistanla həll olunmamış münaqişə amilini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Hərbi əməliyyatların yenidən başlaması halında, VIII maddəyə qoşulduqdan sonra pul və valyuta siyasəti sahəsində pul idarələri tərəfindən maneə yeri xeyli daralacaq, çünki BVF-nin Nizamnaməsinə görə fəvqəladə vəziyyət baş verdikdə üzv ölkə bu maddənin şərtlərini birtərəfli qaydada rədd edə bilməz.

Ölkə səlahiyyətliləri üçün vacib bir vəzifə, iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq və tam məşğulluğa nail olmaq baxımından məzənnə rejiminin ən məqbul seçimini seçməkdir. Son on ildəki meyllər, valyuta məzənnəsi rejimlərinin sərt sabit və ya sərbəst üzən məzənnələrə doğru təkamülünü göstərir. Ölkənin növbəti bir neçə il ərzində sərbəst üzən məzənnə rejimi altında gözlənilən tədiyyə balansının profisiti, milli valyutanın məzənnəsinin artmasına səbəb olmalıdır. Bu, yalnız tələbin artması deyil, həm də həm dövlət büdcəsi, həm də özəl sektor üçün nominal dəyişməmiş əmək haqqı ilə real xərclərin eyni vaxtda artması deməkdir.

Azərbaycan MDB-nin bir hissəsi olmaqla inteqrasiya proseslərindən kənarda qala bilməz. Statistika göstərir ki, təəssüf ki, MDB ölkələri arasında iqtisadi münasibətlərdə mərkəzdənqaçma meylləri hələ də üstünlük təşkil edir. MDB ölkələrinin ümumi ixracat strukturunda xammalın (mineral məhsullar və əsas metalların) üstünlük təşkil etdiyi də nəzərə alınmalıdır. Bu səbəbdən, son məhsullar

üçün beynəlxalq bazarda rəqabət aparan bu xammal bazasında MDB ölkələrində istehsalın olmaması və ya məhdud olması vəziyyətində yaxın gələcəkdə ölkələrarası ticarətin artması barədə danışmağa ehtiyac yoxdur.

1. Aleksander D., Britton A., Yorissen A. (2013) “Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya”, dərslik, rus dilindən tərc. ed. S. M. Səbzəliyev, Bakı, “İqtisad Universiteti”, 762 səh.
2. Bəşirov R.A. (2012) “Pul və banklar”, Bakı, “ADİU”, 470 səh.
3. Əhmədov N.H. (2016) “Maliyyənin əsasları”, Bakı, “Elm”, 448 səh.
4. Əlirzayev E., Muxtarov Ş., Süleymanov E. (2019) “Beynəlxalq maliyyə təşkilatları və Azərbaycanla qarşılıqlı əlaqələr”, Bakı, “Adiloğlu”, 184 səh.
5. Əsgərova R.V. (2016) “Pul-kredit tənzimlənməsinin nəzəri və praktiki aspektləri”, Bakı, “ADİU”, 271 səh.
6. Məmməd Z.F. (2013) “Pul. Kredit. Banklar”, ADİU, Bakı, “Azərnəşr”, 319 səh.
7. Mövsümov C.C. (2011) “Kredit”, Bakı, “Elm və təhsil”, 256 səh.
8. Novruzov N., İbrahimov T. (2012) “Büdcə sistemi”, Bakı, “Adiloğlu”, 471 səh.
9. Quliyev N.R., Mahmudov M.M. (2011) “Beynəlxalq maliyyə münasibətləri”, Bakı, “Gənclik”, 78 səh.
10. Qurbanov Ç.N. (2018) “Azərbaycanda pul tədavülü və bank işinin təkamül”, Bakı, “Avropa”, 547 səh.
11. Tağıyev Z.E. (2017) “Naxçıvan Bölməsi. Beynəlxalq valyuta fondu ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”, Naxçıvan, “Azərbaycan”, 133 səh.
12. Vəliyev D.Ə., Əsədov A. (2012) “Beynəlxalq iqtisadiyyat”, Bakı, “Avropa”, 400 səh.
13. Xasbulatov R.İ. (2015) “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”, Bakı, “Zərdabi LTD”, 807 səh.
14. Zeynalov V.Z. (2014) “Beynəlxalq maliyyə”, Bakı, “Azərnəşr”, 319 səh.

1. Brunnermeier S. and Sannikov M. (2016) “I Theory of Money” that clearly spells out this role of the unit of account, 424 p.
2. Carney M. (2019) “The Growing Challenges for Monetary Policy in the Current International Monetary and Financial System.” Remarks at the Jackson Hole Symposium, 548 p.
3. Duggan M. C. (2013) “Taking Back Globalization: A China-United States Counterfactual Using Keynes' 1941 International Clearing Union” in Review of Radical Political Economy, 514 p.
4. Eichengreen B. (2019) “From Commodity to Fiat and Now to Crypto: What Does History Tell Us?” National Bureau of Economic Research Working Paper 826 p.
5. Farmer E.A. (2012) “How the economy Works”, New-York: Oxford University Press, 193 p.
6. Hajiev J. (2014) “The monetary system and the International Bank of Azerbaijan”, Stockholm: CA&Press AB, 223 p.
7. Kahn C. M, (2019) “Should the Central Bank Issue E-money?” Money, 714 p.
8. Landau J. and Alban G. (2019) “An Exploration into Technology and Money.” French Ministry for the Economy and Finance, 641 p.
9. McKinnon R.I. (2014) “The Unloved Dollar Standard: From Bretton Woods to the Rise of China”, Oxford University Press: New York, 465 p.
10. Meltzer A.H. (2010) “A History of the Federal Reserve”, Volume 2 Book 1, University of Chicago Press: Chicago, 721 p.
11. Obstfeld M. and Kenneth R. (2017) “Revisiting Speculative Hyperinflations in Monetary Models: A Response to Cochrane.” Working Paper, 341 p.
12. Rogoff K. S. (2017) “The Curse of Cash: How Large-denomination Bills Aid Crime and Tax Evasion and Constrain Monetary Policy”. Princeton University Press, 465 p.

13. Sirazetdinov T., Bykov A., Grachev I. (2012) “Banking system risk management”, Moscow: Institute for Risk Problems, 305 p.

Rus dilində

1. Белотелова Н.П., Белотелова Э.С. (2013) “Деньги. Кредит. Банки”, Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 399 стр.

2. Бурлачков В.К. (2019) “Макроэкономика, монетарная политика, глобальный кризис”, Москва: URSS, «Книжный дом «Либроком»», 239 стр.

3. Гусаков Н.П., Белова И.Н., Стренина М.А. (2015) “Международные валютно-кредитные отношения”, Москва: ИНФРА-М, 312 стр.

4. Жукова Е.Ф. (2014) “Деньги. Кредит”. Банки. Ценные бумаги, Москва: ЮНИТИ, 431 стр.

5. Ильин А. (2012) “Валютный и денежный рынок”, Москва: Альпина Паблишер, 342 стр.

6. Кузнецова Л.Г. (2017) “Валютный дилинг”, Москва: Магистр, ИНФРА-М, 285 стр.

7. Кутузов И.М., Пузырева Е.Н. (2017) “Международные денежные расчеты”, Москва: Норма, ИНФРА-М, 207 стр.

8. Миришли Ф.Р. (2015) “Международные валютно-финансовые отношения”, Москва: Известия, 367 стр.

9. Никитинская Ю.В., Нечаева Т.В. (2017) “Международные расчеты и валютные операции”, Москва: Вузовский учебник, ИНФРА-М, 213 стр.

10. Понамаренко В.Е. (2012) “Валютное регулирование и валютный контроль”, Москва: «Омега-Л», 303 стр.

11. Рикардс Д. (2015) “Валютные войны”, Москва, Эксмо, 365 стр.

12. Ровенского Ю.А., Бунич Г.А. (2017) “Деньги, кредит”, банки, Москва: Проспект, 318 стр.

13. Сумароков Е.В. (2019) “Валютный контроль в странах с развивающимися рынками”, Москва: КНОРУС, 150 стр.

14. Юмашева Ю.М. (2012) “Доклад Стиглица о реформе международной валютно-финансовой системы: уроки глобального кризиса, Москва: Междунар. отношения, 324 стр.

İnternet resursları

1. <https://www.cbar.az/page-15/monetary-policy-toolswww.markzone.az>
2. <https://www.cbar.az/currency/rates>
3. <https://az.atomiyme.com/bretton-Vudz-sistemi/>
4. <https://finance.rambler.ru/calculators/converter/1-AZN-USD/>
5. <https://www.finversia.ru/publication/currency/azerbaidzhanskii-manat-45881>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Manatın xarici valyutalara qarşı rəsmi məzənnəsi.....	66
Cədvəl 2: Pul Siyasəti alətləri.....	71

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: 1 ABŞ dollarının Azərbaycan manatı məzənnəsinin dinamikası.....	68
--	----

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Azərbaycan Respublikası manatı.....	67
---	----